

Research Paper

A Comparative Study of the Relationship between Religion and Social Cohesion in Iran

Mohammadreza Taleban*¹

¹ Associate Professor of Sociology, Imam Khomeini and Islamic Revolution Research Institute, Tehran, Iran, qtaleban@yahoo.com

 10.22080/ssi.2022.23587.2006

Received:

April 21, 2022

Accepted:

August 27, 2022

Available online:

September 18, 2022

Keywords:

Religion; Social cohesion; Socio-economic development; Sociology of religion; Provinces of Iran

Abstract

Sociologists have long regarded "religion" as an important factor in providing and maintaining the social cohesion of societies, and had proposed arguments for rationalization of this relationship. In contrast, some recent theorists of secularization in the social sciences have argued that one of the most important consequences of modernization and development on the religious life of the societies today is that it has sharply weakened the link between religion and social cohesion to the extent that social cohesion is no longer dependent on the religion and religiosity of the community members. In the present study, the arguments of these two competing theoretical views in sociology were first translated into two conflicting hypotheses about how religion is related to social cohesion. Then, an attempt was made to experimentally test the validity of these hypotheses using an inter-country comparative method in Iran by analyzing the "province" and using the collective data of the second half of the 2021s. The results of this test, on the one hand, provided empirical support for the traditional hypothesis in sociology claiming that religion reinforces social cohesion. On the other hand, the research findings did not provide any empirical support for predicting the empirical secularization theories. Overall, the findings of the empirical test of the hypotheses of this study in Iran, using an inter-country comparative method and an inter-provincial analysis, showed that religion is an important factor in strengthening the social cohesion even when the effects of development are controlled and eliminated.

*Corresponding Author: Mohammadreza Taleban

Address: Associate Professor of Sociology, Imam Khomeini and Islamic Revolution Research Institute, Tehran, Iran

Email: qtaleban@yahoo.com

Extended Abstract

Introduction

In explaining the social functions of religion, sociologists usually mention it as the main factor of social integration and cohesion and consider religion as an institution serving the cohesiveness of the social structure. The main leader of such a functional explanation of religion in sociology is Emile Durkheim. From Durkheim's point of view, religion is the provider of the normative system, the structure of opportunities, and the rituals that are necessary to maintain a high level of social cohesion and prevent anomie or social abnormality. Moreover, low levels of social cohesion can be seen as a result of more individual choices, more reliance on one's own desires, and less compliance with collective standards, ultimately leading to a decrease in individual happiness and increase in suicide rates.

After Durkheim, several sociologists, in their empirical studies, have confirmed the unifying effect of religion even in modern societies and argued that, by internalizing common values through mechanisms of socialization and social control as well as using supernatural sanctions in consecrating and supporting the same moral messages that generally conform to the norms of the wider society (e.g. don't steal, don't kill, don't corrupt, be honest and etc.), religion plays an important role in developing and strengthening the social cohesion. Also, attending the worship places or participating in religious practices and activities strengthen the internalized moral obligations and therefore maximize the social conformity.

In opposition to the above-mentioned point of view, some sociologists and

thinkers in favor of the secularization have argued that, although religion used to play an important role in organizing the social life of societies and social cohesion, today, with economic progress and development, this role has become less important. In fact, one of the most important consequences of modernization and development on religious life has been that the social integration and cohesion of society becomes less dependent on religion and religiosity of the society members. The technical and cultural evolution went in a direction that made the societies less dependent on religion to maintain the moral norms and the continue the social order and cohesion. Along with the decline of the traditional religiosity and the decline of the social importance of religion, a set of customary moral norms - at least as strong - has arisen in new societies to fill the vacuum of the social decay of the religion.

As a result, in the field of theoretical perspectives and sociology of religion, the relationship between the religion and social cohesion still remains a controversial topic that requires more systematic research to empirically judge between the conflicting claims emanating from these theoretical perspectives. Therefore, in the present article, we are trying to trace the empirical implications of competing theoretical approaches in the field of religion and social cohesion in Iran and test it with an inter-country comparative method in the "provinces" as the unit of analysis.

Methods

According to the principle of the necessity of appropriateness of the method with the subject, the comparative method was used for the empirical verification of the hypotheses of this research. In fact, the

research method in the present study is an inter-country comparative method using collective data (both systemic and aggregated) for the quantitative comparison of the macro-social units in Iran (i.e. provinces).

Results

All the results obtained from this inter-country comparative study were inconsistent with the empirical predictions of the defenders of the secularization theory, implying a falsification for the main claim of their argument claiming that religion is unrelated to social cohesion when socio-economic development is controlled. In contrast, the overall findings of the research provided empirical support for the first hypothesis of this research claiming that religion is a strong driving factor in social cohesion in Iran.

Conclusion

The results of this research showed that the hypothesis of secularization thesis supporters could not pass the empirical

test and all the interprovincial evidence indicated that this hypothesis is rejected. Therefore, it can be said that this general hypothesis that there will be no relationship between religion and social cohesion by controlling the level of development is not applicable in Iran. On the contrary, all the findings of the research were in line with the prediction of the traditional hypothesis in sociology that religion is a strong stimulus for social cohesion. Therefore, it can be said that in the Iranian society, taking into account the analysis unit of the province, religion is still an important factor in strengthening the social cohesion, even after controlling the variable of development and removing its effect on the relationship between the religion and social cohesion.

Funding

There is no funding support.

Authors' contribution

There is only one author.

Conflict of interest

Authors declared no conflict of interest.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

علمی پژوهشی

مطالعه‌ی تطبیقی ارتباط دین و به‌هم‌پیوستگی اجتماعی در ایران

محمدرضا طالبان^۱

^۱ دانشیار جامعه‌شناسی پژوهشکده‌ی امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران qtaleban@yahoo.com

 10.22080/ssi.2022.23587.2006

چکیده

جامعه‌شناسان از دیرباز، «دین» را به‌عنوان عامل مهم تأمین و حفظ به‌هم‌پیوستگی اجتماعی جوامع محسوب نموده و استدلال‌هایی را در معقول‌سازی این رابطه مطرح کرده‌اند. در مقابل، برخی نظریه‌پردازان متأخر سکولاریزاسیون در علوم اجتماعی این استدلال را مطرح نموده‌اند که امروزه یکی از مهم‌ترین پیامدهای مدرنیزاسیون و توسعه‌یافتگی بر حیات دینی جوامع آن بوده که پیوند دین و به‌هم‌پیوستگی اجتماعی را به‌شدت تضعیف نموده است تا جایی که به‌هم‌پیوستگی اجتماعی، دیگر وابستگی چندانی به دین و دینداری اعضای جامعه ندارد. در تحقیق حاضر، ابتدا استدلال‌های این دو دیدگاه نظری رقیب در جامعه‌شناسی به دو فرضیه‌ی متفاوت درخصوص چگونگی ارتباط دین با به‌هم‌پیوستگی اجتماعی ترجمه گردید. سپس، تلاش گردید با واحد تحلیل قرار دادن «استان» و استفاده از داده‌های جمعی نیمه‌ی دوم دهه‌ی ۱۳۹۰، اعتبار این فرضیات با روش تطبیقی درون‌کشوری در ایران مورد آزمون تجربی قرار گیرند. نتایج این آزمون از یک سو، حمایتی تجربی برای فرضیه‌ی سنتی در جامعه‌شناسی فراهم آورد مبنی بر آن که دین تقویت‌کننده‌ی به‌هم‌پیوستگی اجتماعی است. از سوی دیگر، یافته‌های تحقیق حمایتی تجربی برای پیش‌بینی نظریه‌پردازان سکولاریزاسیون فراهم نیاورد و فرضیه‌ی آن‌ها توسط شواهد تجربی برآمده از استان‌های ایران ابطال گردید. در مجموع، یافته‌های مربوط به آزمون تجربی فرضیات این تحقیق در ایران با روش تطبیقی درون‌کشوری و تحلیل بین‌استانی نشان داد که دین عامل مهمی در تقویت به‌هم‌پیوستگی اجتماعی است؛ حتی هنگامی که اثرات توسعه‌یافتگی کنترل و حذف شوند.

تاریخ دریافت:

۱ اردیبهشت ۱۴۰۱

تاریخ پذیرش:

۵ شهریور ۱۴۰۱

تاریخ انتشار:

۲۷ شهریور ۱۴۰۱

کلیدواژه‌ها:

دین؛ به‌هم‌پیوستگی اجتماعی؛ توسعه‌ی اقتصادی-اجتماعی؛ جامعه‌شناسی دین؛ استان‌های ایران.

* نویسنده مسئول: محمدرضا طالبان

آدرس: دانشیار جامعه‌شناسی پژوهشکده‌ی امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران

ایمیل: qtaleban@yahoo.com

۱ مقدمه و بیان مسأله

پس از تأسیس و تثبیت جامعه‌ای عاری از جنگ همه علیه همه، نگرانی بعدی عبارت از ایجاد به‌هم‌پیوستگی و حفظ و تداوم نظم اجتماعی در چنین جامعه‌ای است. به‌طورکلی، استدلال برخی مدل‌ها یا دیدگاه‌های نظری در علوم اجتماعی آن است که نظم اجتماعی از بالا به پایین ساخته می‌شود؛ یعنی، جوامع فقط با وجود هژمونی یا تسلط فراگیر یک دولت نیرومند و دستگاه ایدئولوژیک تحمیل شده‌اش به مردم قادر به دستیابی نظم اجتماعی خواهند بود. در مقابل، مدل‌ها یا دیدگاه‌های نظری قرار می‌گیرند که استدلال اصلی‌شان آن است که نظم اجتماعی از پایین به بالا ساخته می‌شود؛ یعنی، نظم اجتماعی در یک جامعه محصول ارزش‌ها و هنجارهای مشترک مردم می‌باشد. در هر حال، مطالعه‌ی به‌هم‌پیوستگی اجتماعی^۲ معمولاً با مطالعه‌ی نظم اجتماعی که مردم در آن به تعامل می‌پردازند، آغاز می‌گردد. البته، امروزه اکثر جامعه‌شناسان معتقداند که به‌هم‌پیوستگی اجتماعی به نوعی متکی بر تفوق اجماع هنجاری در بین مردم است تا کنترل اجتماعی را برای تحمیل این اجماع به عضوی از جامعه که رفتار انحرافی را به نمایش می‌گذارد، قادر سازد. ناهمنوایی با این هنجارهای اساسی یک جامعه هنوز هم به‌عنوان تهدیدی بالقوه برای نظم و به‌هم‌پیوستگی اجتماعی تلقی می‌شود؛ هر چند که این اجماع هنجاری در جوامع معاصر رقیق شده باشد (جانسون ۱۳۶۳؛ لانسکی و لانسکی ۱۳۶۹؛ هورتون و هانت ۱۹۸۴؛ ترنر و روژک ۲۰۰۱؛ هوگه ۲۰۱۱).

از سویی دیگر، در عصر جدید و حتی در بسیاری از جوامع پیشرفته‌ی صنعتی یک اعتراض نسبتاً فراگیر در بین بسیاری از سیاستمداران و اندیشمندان اجتماعی به وجود آمده است که ما در یک عصر غیراخلاقی زندگی می‌کنیم؛ و این سقوط اخلاقی محصول تحولات فنی، جامعه‌ی انبوه مصرفی، رشد فردگرایی مفرط و سکولاریزاسیون

دغدغه‌ی ثبات و نظم اجتماعی دغدغه‌ی اصلی تئوری‌ها در اکثر قریب‌به‌اتفاق مکاتب جامعه‌شناسی بوده و به‌عنوان مسأله‌ی اصلی سازنده علم جامعه‌شناسی شناخته شده است (اسکیدمور ۱۳۷۲؛ ترنر ۱۳۷۳؛ کرایب ۱۳۷۸؛ ترنر و روژک ۲۰۰۱؛ هچتر و هورن ۲۰۰۳؛ هچتر ۲۰۱۸). در حقیقت، سؤال از چگونگی تکوین و تداوم نظم اجتماعی سؤالی است که نظریه‌های جامعه‌شناختی نمی‌توانند از آن چشم‌پوشی کنند و همه‌ی آن‌ها مجموعه‌ای از مفروضات، چه آشکار یا پنهان را درمورد امکان نظم اجتماعی به همراه دارند. اگرچه ممکن است این موضوع به طرق مختلف بیان شود، اما در نهایت این بحث حول محور این سؤال که «نظم اجتماعی چگونه حفظ می‌شود؟» یا به قول زیمل، «جامعه چگونه امکان‌پذیر می‌شود؟» به بهترین شکل خلاصه شده است. از نظر پارسونز، چون این پرسش ریشه در نظریه‌ی قرارداد اجتماعی و دولت در کتاب «لوئیاتان»^۱ توماس هابز داشت، می‌توان از آن به‌عنوان مسأله‌ی هابزی یاد کرد (ترنر و روژک ۲۰۰۱: ۶۸). استدلال اصلی هابز این بود که با توجه به منافع و علایق متفاوت و متعارض انسان‌ها باید به تبیین این معما پرداخت که چرا بی‌آنکه جنگ همه علیه همه باشد، نظم اجتماعی در جوامع بشری به وجود آمده و دوام می‌آورد. به عبارت دیگر، هابز می‌پرسد: با قبول نامحدودبودن تمایلات و خواسته‌های متعارض افراد چه می‌شود که همه‌ی انسان‌ها به خدعه، نیرنگ و خشونت دست نمی‌زنند تا اهداف خویش را دنبال کنند؟ در حالت طبیعی و بدون دخالت مکانیسم‌های اجتماعی، این واقعیت که جامعه‌های انسانی هر لحظه از هم فرونمی‌پاشند، بیشتر به معجزه شباهت دارد و لذا، جامعه‌شناسی همواره در جستجوی تبیین و یا دست‌کم تحلیل فرایندهایی بوده است که بدان وسیله، یک جامعه اعضای خود را در قالب نظم اجتماعی خاصی به‌هم‌پیوسته نگه می‌دارد. درواقع،

^۲ Social Cohesion

^۱ Leviathan

بر حیات دینی آن بوده که یکپارچگی اجتماعی و به‌هم‌پیوستگی جامعه، وابستگی کمتر و کمتری به دین و دینداری اعضای جامعه پیدا نموده است. به عبارت دیگر، دین در جوامع مدرن کنونی کارکرد اجتماعی‌اش را از دست داده و بقایش عمدتاً متکی به کارکردهای فردی آن شده است. در حقیقت، مدرنیزاسیون و توسعه‌یافتگی ساختاری موجب می‌گردد تا جوامع برای حفظ هنجارهای اخلاقی و تداوم نظم و به‌هم‌پیوستگی اجتماعی‌شان وابستگی کمتری به دین پیدا نمایند و از ارزش‌ها و هنجارهای اخلاقی عرفی/غیردینی استفاده نمایند (بروس ۲۰۰۲، ۲۰۰۶؛ نوریس و اینگلهارت ۲۰۱۱؛ اینگلهارت ۲۰۱۸، ۲۰۲۰، ۲۰۲۱).

نتیجه‌ی همه این مطالب، تأکید بر این نکته است که در حیطه‌ی دیدگاه‌های نظری در حوزه‌ی دین‌پژوهی آکادمیک هنوز هم ارتباط میان دین و به‌هم‌پیوستگی اجتماعی یک مقوله‌ی جدلی باقی مانده که نیازمند انجام تحقیقات سیستماتیک بیشتر برای داوری تجربی میان مدعاهای عام متعارض منبعت از این دیدگاه‌های نظری است. از این رو، با تأکید بر سطح تحلیل درون‌کشوری مسأله‌ی تحقیق خود را بر مبنای این پرسش قرار دادیم که ارتباط دین با به‌هم‌پیوستگی اجتماعی در ایران با کدامیک از دو رویکرد نظری رقیب در جامعه‌شناسی دین سازگاری بیشتری دارد؟ لذا، در مقاله‌ی حاضر تلاش گردید که دلالت‌های تجربی رویکردهای نظری رقیب در حوزه‌ی ارتباط دین و به‌هم‌پیوستگی اجتماعی را در کشور ایران ردیابی نموده و آن را با روش تطبیقی درون‌کشوری با واحد تحلیل «استان» مورد آزمون قرار دهیم.

۲ تبیین نظری

دین در طول تاریخ چهره‌ای دوگانه از خود نشان داده است. از یک طرف، دین همواره به‌عنوان یک منبع نظم اجتماعی یا عامل به‌هم‌پیوستگی اجتماعی عمل کرده است؛ و این واقعیت بی‌تردید به جوهر دین مربوط می‌شود که مجموعه‌ای از ارزش‌ها و

بوده‌است. همچنین، هنجارهای اخلاقی که به‌طور سنتی در چارچوب دین قرار می‌گرفتند و موجب تقویت به‌هم‌پیوستگی اجتماعی می‌گردیدند، در عصر حاضر قدرت الزام‌آورشان را از دست داده‌اند. در همین راستا، برخی جامعه‌شناسان در مطالعات تاریخی‌شان نشان دادند که همواره ارتباطی تنگاتنگ بین دین و به‌هم‌پیوستگی اجتماعی در جوامع وجود داشته و کاهش احساس اجماع در هنجارهای اخلاقی نتیجه منطقی افول دین در جوامع مدرن بوده است (کرنس و فارست ۲۰۰۰؛ ویلسون ۲۰۰۳؛ وارنر ۲۰۱۰).

در هر حال، نقش به‌هم‌پیوستگی‌بخش دین از دیرباز توسط دانشمندان علوم اجتماعی شناخته شده بود. ذخیره‌ی دانشی قدمای علوم اجتماعی در بسیاری از دیدگاه‌های جامعه‌شناختی دلالت بر این مطلب داشته است که یکی از کارکردهای اصلی دین، حفظ یکپارچگی یا به‌هم‌پیوستگی جامعه و تداوم نظم اجتماعی است. به تعبیر دورکیم، دین در هر نوع و صورتش برای ایجاد انسجام و تحکیم به‌هم‌پیوستگی اجتماعی و یکپارچه‌ساختن جامعه، حُکم «سیمان اجتماعی» را دارد. دین، تعلقات عاطفی که به جامعه انسجام می‌بخشند را توجیه، معقول و پشتیبانی می‌کند و از این طریق موجب افزایش یگانگی افراد جامعه با یکدیگر می‌گردد. همچنین، آموزه‌های مذهبی معمولاً با ارزش‌هایی مرتبطاند که موجب پاسداشت نظم و به‌هم‌پیوستگی اجتماعی، از طریق همنوایی با قوانین و هنجارهای اجتماعی می‌شود.

از سویی دیگر و در تقابل با دیدگاه فوق‌الذکر، برخی جامعه‌شناسان و اندیشمندان طرفدار تز سکولاریزاسیون استدلال نموده‌اند که دین اگرچه ممکن است که سابقاً نقش مهمی را در ساماندهی حیات اجتماعی جوامع و بالاخص به‌هم‌پیوستگی اجتماعی ایفا می‌نموده، ولی این نقش امروزه با پیشرفت‌های اقتصادی و مدرنیزاسیون فزاینده‌ی جوامع بسیار کاهش یافته است. در حقیقت، یکی از مهم‌ترین پیامدهای مدرنیزاسیون و توسعه‌یافتگی

به‌خوبی تشریح نماید. از دیدگاه دورکیم، دین فراهم‌آورنده‌ی نظام هنجاری، ساختار فرصت‌ها، و آیین‌ها و مناسکی است که برای حفظ سطح بالایی از به‌هم‌پیوستگی اجتماعی و جلوگیری از آنومی یا نابهنجاری جامعه‌ی ضرورت دارد. در مقابل، سطوح پایین به‌هم‌پیوستگی اجتماعی را می‌توان ناشی از انتخاب‌های فردی بیشتر، اتکای زیاد به تمایلات خود، و تبعیت کمتر از استانداردهای جمعی دانست که در نهایت منجر به کاهش خوشبختی فردی با نشانه‌ی افزایش میزان خودکشی می‌شود. مطابق با استدلال‌های دورکیم، دین را بایستی یک واقعیت اجتماعی در نظر گرفت که کارکرد اصلی‌اش، ایجاد و تقویت به‌هم‌پیوستگی اجتماعی و یکپارچگی افراد با جامعه است که در برگشت می‌تواند زمینه‌های عاطفی و هنجاری ضروری را برای مجبور کردن مردم در غلبه بر منافع فردی‌شان به همراه بیاورد. پس از دورکیم، جامعه‌شناسان متعددی در مطالعات تجربی‌شان تأثیر پیوستگی‌بخش دین حتی در جوامع مدرن را تأیید کرده‌اند. برای مثال، نشان داده شده است که دین و دینداری می‌تواند به‌عنوان نوعی کنترل اجتماعی منجر به کاهش جرم، بزهکاری و رفتارهای نابهنجار در جامعه شود (استارک و بین‌بریج ۱۹۸۷؛ استارک ۱۹۹۶؛ یارنيسون^۲ ۱۹۹۸). همچنین، شواهد تجربی متعدد آشکار ساخت که دین و دینداری موجب افزایش اعتماد، تعاون، روحیه همکاری متقابل و سرمایه اجتماعی می‌گردد (پاتنام ۲۰۰۰؛ اسمیدت ۲۰۰۳؛ جاگودزینسکی ۲۰۰۹).

البته، جامعه‌شناسان از دیرباز به این نکته نیز التفات داشته‌اند که تنها کارکرد اجتماعی دین در سطح جامعه‌ی کل، انسجام‌بخشی و یکپارچه‌سازی اجتماعی نبوده است و در برخی زمان‌ها و مکان‌ها یا در انواع خاصی از ساختارهای اجتماعی، دین کارکرد تجزیه‌کننده یا کشمکش‌زا-خواه درون یک دین، خواه بین ادیان، خواه بین یک اجتماع دینی با حکومت- داشته است (ر. ک. به: کلمن ۱۹۵۶، مرتون

هنجارهای اساسی را برای تنظیم زندگی انسان‌ها جهت هدایت در کسب رستگاری عرضه کرده و موجب برانگیختگی احساس اشتراک و وحدت اجتماعی بوده است. از طرف دیگر، دین به‌عنوان عامل تهییج و بسیج انقلابی عمل نموده، چون متضمن معیارهای اخلاقی متعالی است که آرمان‌هایی را برای ارزیابی اعمال حاکمان و وضعیت موجود جوامع تعریف می‌کند. از این رو، کسانی که از حاکمان و نظم موجود ناراضی‌اند می‌توانند برای حمله به آن، تأییدات نیرومندی را برای خود در دین بیابند و این‌گونه است که دین می‌تواند موجب بسیج و قیام مردم علیه نظام موجود گردد. در هر حال، دین چون هم حاوی عناصر وحدت‌بخش است و هم حاوی عناصری که موجب تغییرات اساسی‌اند، هم می‌تواند تکیه‌گاهی برای نهادهای مستقر جامعه باشد و هم یک نیروی اعتراضی و انقلابی^۱ (رابرتسون ۱۳۷۲؛ لیویی ۱۳۷۴).

با وجود این، جامعه‌شناسان در تشریح کارکردهای اجتماعی دین معمولاً از آن به‌عنوان عامل اصلی یکپارچه‌سازی و به‌هم‌پیوستگی اجتماعی (چه به‌عنوان سیمان یا چسب اجتماعی که موجب پیوند میان افرادی می‌شود که بالقوه، متخاصم هم هستند؛ و چه به‌عنوان افیونی ایدئولوژیک که منافع متضاد گروه‌های اجتماعی متخاصم را سرپوش می‌گذارد) یاد نموده و دین را نهادی در خدمت یکپارچگی ساختار اجتماعی محسوب کرده‌اند. در واقع، جامعه‌شناسان مختلف - علی‌رغم ارزیابی‌های متفاوت‌شان- بر کارکرد پیوستگی‌بخش و یکپارچه‌ساز اجتماعات بشری توسط دین صحه گذاشته‌اند. سردمدار اصلی یک چنین تبیین کارکردی از دین در جامعه‌شناسی را بایستی در آثار امیل دورکیم جستجو نمود. اگرچه آثار دورکیم در مورد دین (۱۳۷۸، ۱۳۸۳) جزو آثار کلاسیک در جامعه‌شناسی محسوب می‌شود، ولی هنوز می‌تواند مکانیسم‌های اصلی پیونددهنده‌ی دین با به‌هم‌پیوستگی اجتماعی و انسجام جوامع را

^۱ بدیهی است که نسبت آموزه‌های بالقوه‌ی نظم‌طلبانه و انقلابی در ادیان و مذاهب گوناگون یکسان نیست.

^۲ Bjarnason

برای انسجام و به هم پیوستگی اجتماعی داشته باشد، به کارکردهای مثبت و منفی یک دین/مذهب خاص برای گروهی خاص یا ساختاری خاص در یک جامعه خاص بپردازیم. در گذشته و براساس جنگ‌های مذهبی در اروپا این فرض قوت گرفت که جامعه‌ای با یک مذهب رسمی، به هم پیوسته‌تر از جامعه‌ای است که دارای ادیان و مذاهب گوناگون می‌باشد. معاهده‌ی صلح وستفالی^۱ اعلام کرد که هر ایالت باید دارای یک دین رسمی مورد تأیید و حمایت دولت باشد. همچنین، دین باید حامی دولت باشد و یک نظام معنایی یکپارچه‌ی فراگیر فراهم کند که همه‌ی شهروندان را در یک فرهنگ و ساختار اجتماعی یکپارچه‌ی دینی وحدت بخشیده و به دولت مشروعیت دهد. پس، ضروری است به بررسی نقش دین در ایجاد، تقویت یا تضعیف به هم پیوستگی اجتماعی در هر جامعه‌ی خاص پرداخت. این نقش‌ها در هر جامعه‌ای براساس تاریخ، ترکیب جمعیتی و مذهبی‌اش، و سیاست‌های اجتماعی شکل می‌گیرند.

در مجموع، می‌توان استدلال اصلی این دیدگاه رایج در جامعه‌شناسی را بدین شرح خلاصه نمود که دین با درونی‌سازی ارزش‌های مشترک از طریق مکانیسم‌های جامعه‌پذیری و کنترل اجتماعی- اعم از رسمی و غیررسمی- و همچنین به کارگیری ضمانت‌اجراهای ماوراءالطبیعی در تقدس بخشیدن و حمایت از همان پیام‌های اخلاقی که عموماً با هنجارهای جامعه وسیع‌تر مطابقت دارد (مثل، دزدی نکنید، کشتار نکنید، فساد نکنید، صادق و درستکار باشید، ایثار نمایید، و...)، نقش مهمی در تکوین و تقویت به هم پیوستگی اجتماعی ایفا می‌کند. همچنین، حضور در عبادتگاه‌ها یا مشارکت در اعمال و فعالیت‌های مذهبی، تعهدات اخلاقی درونی‌شده را تقویت می‌کند و لذا موجب پیشینه‌سازی هم‌نواپی

۱۹۵۷، گلاک (۱۹۶۰). درواقع، دین ممکن است به جای «اتصال برون‌گروهی» یعنی اتصال اعضای گروه‌های مختلف اجتماعی در یک جامعه، فقط به تقویت «پیوندهای درون‌گروهی» یعنی اتصال اعضای گروه مذهبی بپردازد. این، بدان معناست که دین قادر است همزمان با انسجام‌بخشی، به‌عنوان نشانگر مرزهای گروهی بین «ما» و «آن‌ها» عمل کند و از این طریق، به هم پیوستگی در درون اجتماع مذهبی را به بهای طرد افراد بی‌دین یا مذاهب مغایر با خود در جامعه افزایش دهد (بون و هان ۲۰۰۲؛ یووال-دیویس ۲۰۱۰؛ شنابل و گروش ۲۰۱۴). در یک چنین شرایطی، نفوذ فراگیر دین در ایجاد به هم پیوستگی اجتماعی فقط به بخش‌هایی از جامعه محدود می‌شود و می‌تواند منجر به عدم مدارا، بیگانگی‌ستیزی و حتی خشونت در جامعه شود. درحالی‌که تحقیقات درمورد قدرت فراگیر دین حاکی از آن است که دین هنوز برای انسجام و به هم پیوستگی اجتماعی عنصر مهمی در جوامع انسانی است، مباحث مربوط به پتانسیل‌های تجزیه‌بخش دین در جامعه این انتظار را ایجاد می‌کند که به هم پیوستگی اجتماعی را برای همه گروه‌های اجتماعی به یک اندازه در بر نداشته باشد. نتیجه آن که، اگر به هم پیوستگی اجتماعی را یک مفهوم نگاه‌دارنده‌ی نظام اجتماعی در نظر بگیریم، شواهد تجربی حکایت از آن دارند که نقش دین در به هم پیوستگی اجتماعی از چسب/سیمان اجتماعی برای ایجاد یکپارچگی گرفته تا منبع تضاد و تفرقه در نوسان بوده است. این بدان معنی است که پرسش از نقش و کارکرد دین در به هم پیوستگی اجتماعی یک پاسخ واحد ندارد و ما باید همیشه درمورد تعمیم‌های کلی درمورد کارکردهای دین محتاط باشیم. برای بحث دقیق‌تر، لازم و ضروری است که با قبول این فرض که دین در جامعه می‌تواند از یک جهت کارکرد مثبت و از جهت دیگر کارکرد منفی

^۱ قرارداد وستفالی، عهدنامه‌ای است که پس از پایان جنگ‌های سی ساله مذهبی (۱۶۱۸ الی ۱۶۴۸ میلادی) میان کشورهای اروپایی منعقد شد.

اجتماعی (حداقل با آن هنجارهایی که پایه‌ی اخلاقی دارند) می‌گردد.

از آن طرف و در تقابل با دیدگاه فوق‌الذکر، برخی جامعه‌شناسان و نظریه‌پردازان سکولاریزاسیون استدلال نموده‌اند که دین اگرچه ممکن است که سابقاً نقش مهمی را در ساماندهی حیات اجتماعی و اخلاقی جوامع ایفا می‌نموده، ولی امروزه این نقش با توسعه‌یافتگی اقتصادی و مدرنیزاسیون جوامع بسیار کاهش یافته است. به عبارت دیگر، دین در جوامع مدرن کنونی کارکرد و اهمیت اجتماعی‌اش را از دست داده و از یک مرجع فراگیر، تعیین‌کننده و الزام‌آور اجتماعی به حوزه‌ای محدود تقلیل یافته و بقایش عمدتاً متکی به کارکردهای فردی آن شده است. برای مثال، رونالد اینگلهارت (۲۰۲۰ و ۲۰۲۱) به‌عنوان یکی از متأخرترین نظریه‌پردازان سکولاریزاسیون در ابتدای استدلال خویش به این نکته اشاره نمود که کاهش فوق‌العاده‌ی کارکردهای اجتماعی دین در جوامع کنونی موجب ترس و نگرانی آن دسته از متألهان، جامعه‌شناسان، انسان‌شناسان و سیاستمداران محافظه‌کار شده که همواره بر این نکته تأکید می‌نمودند که دین به‌عنوان چسب یا سیمان اجتماع منبع به‌هم‌پیوستگی اجتماعی و مشوق هم‌نوایی افراد با قوانین و هنجارهای اجتماعی

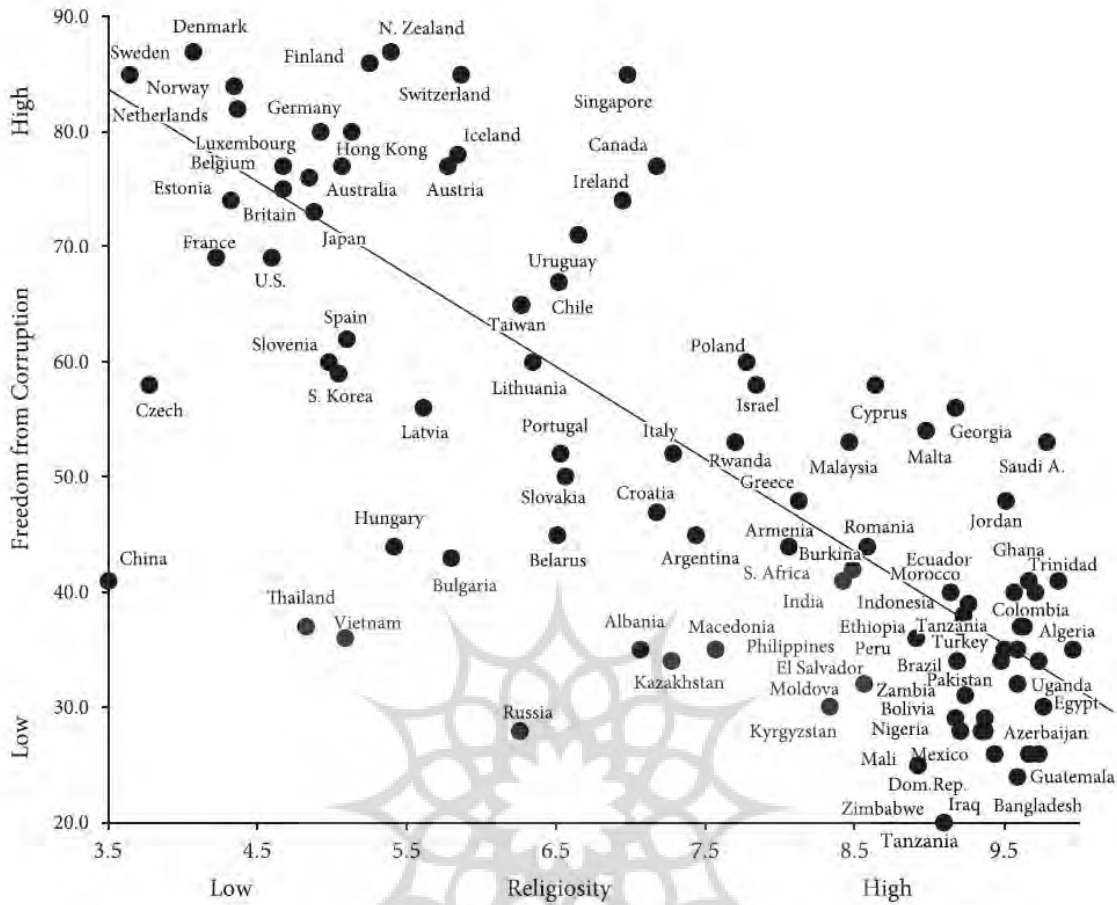
و بالتبع، کاهش فساد و جرم در جوامع می‌باشد. بی‌گمان، پیامد منطقی این استدلال منجر به بروز این نگرانی می‌شود که زوال یا عقب‌نشینی دین در صحنه‌ی اجتماع موجب انحطاط اخلاقی و در نتیجه، افزایش فساد و جرم و نابسامانی‌های اجتماعی در جوامع می‌گردد.^۱ در تقابل با یک چنین استدلال‌هایی است که اینگلهارت تصریح می‌کند که این ترس و نگرانی‌های متألهان و محافظه‌کاران به هیچ‌وجه توسط شواهد تجربی در سطح جهان مورد تأیید و پشتیبانی قرار نمی‌گیرد. برای نمونه، وی به داده‌های سازمان بین‌المللی شفافیت در خصوص «شاخص ادراک فساد» استناد کرده و آن را با دینداری سطح کشوری در ارتباط قرار می‌دهد.^۲ این داده‌ها امکان آزمون تأثیر واقعی دینداری بر ادراک فساد را فراهم می‌کند و به این سؤال پاسخ می‌دهد که آیا میزان ادراک فساد در کشورهای مذهبی‌تر کمتر از جاهای دیگر است؟ نمودار زیر ارتباط بین میزان فساد (سنجیده شده با نمره‌ی هر کشور در شاخص ادراک فساد سازمان شفافیت بین‌الملل) و دینداری (سنجیده شده با پاسخ عموم مردم به سؤال «خدا در زندگی شما چقدر مهم است؟») در پیمایش جهانی ارزش‌ها که در سال ۲۰۱۸ میلادی انجام گرفته است) را نشان می‌دهد (اینگلهارت ۲۰۲۱: ۱۵۴).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مجله مطالعات علمی و پژوهشی

ایمان مذهبی مثل نشر اسکناس بدون پشتوانه است؛ و ثانیاً، به هر تناسب که دین و ایمان ضعیف شده عملاً دیده می‌شود که بشر از نظر اخلاقی به انحطاط گراییده است (مطهری ۱۳۶۲: ۷۹؛ ۱۳۶۴: ۸۱).

^۲ توضیح آن که، سازمان بین‌المللی شفافیت از سال ۱۹۹۳ میلادی میزانی را که مقامات دولتی و بازرگانان در کشورهای مختلف رفتارهای فاسدانه یا درستکارانه دارند، رصد می‌کند و به‌طور سالیانه با انتشار شاخص ادراک فساد، سطح پنداشته‌شده‌ی فساد در بخش دولتی را در اکثر کشورهای جهان درجه‌بندی می‌کند.

^۱ شایان ذکر است که یک چنین استدلالی را می‌توان به وفور در میان حکیمان متأخر مسلمان نیز یافت. برای مثال، علامه طباطبایی چنین استدلال می‌کند که هر چند قوانین و مقررات عادلانه‌ای وضع شود و احکام جزایی سخت و تهدید کننده هم وجود داشته باشد، جلوی تخلف و ارتکاب جرم را جز به وسیله‌ی اخلاق نمی‌توان گرفت؛ و اخلاق هم نمی‌تواند انسان را وادار به انجام کارهای شایسته کند جز در صورتی که متکی به دین باشد (طباطبایی ۱۳۵۴: ۶۰). استدلال استاد مطهری در این خصوص نیز آن است که اولاً، بشر عملاً به آن اندازه به اخلاق پایبند است که به خدا ایمان داشته باشد و اخلاق بدون

نمودار ۱ میانگین نمره‌ی شاخص ادراک فساد براساس میانگین سطح دینداری کشورها (همبستگی آماری = -0.73)

را می‌یابیم که هم از نظر دینداری و هم از نظر فساد در رتبه‌های پایین قرار دارند. در مقابل، در گوشه پایین و سمت راست نمودار، کشورهای زیمبابوه، تانزانیا، عراق، بنگلادش و گواتمالا را می‌یابیم که مردمی بسیار مذهبی دارند، ولی در زمره فاسدترین کشورهای جهان قرار گرفته‌اند. البته، آشکار و بدیهی است که این یافته‌ها بدان معنا نیست که دینداری است که موجب فساد می‌شود؛ بلکه، حکایت از آن دارد که کشورهایی با سطوح پایین مدرنیزاسیون و پیشرفت اقتصادی گرایش دارند که سطوح بالایی از دینداری و همچنین سطوح بالایی از فساد داشته باشند. این الگو در مورد سایر جرایم مانند قتل نیز صدق نمود تا جایی که به‌طور شگفت‌آوری مشاهده شد که میزان قتل در

همان‌طور که ملاحظه می‌شود، کشورهایی که مردمی مذهبی داشته‌اند، سطح فسادشان کمتر از سایر کشورها نبوده است. اتفاقاً برعکس، گرایش قوی قابل توجهی برای کشورهای مذهبی در داشتن سطوح بالاتر فساد نسبت به کشورهای سکولار وجود دارد تا جایی که ضریب همبستگی کلی بین دینداری و شاخص فساد در حدود ۱۰۰ کشور جهان معادل با منفی هفتاد و سه صدم شده که از نظر آماری نیز کاملاً معنادار بوده است. در واقع، نتایج به‌دست‌آمده نشان می‌دهد که کشورهای سکولار نسبت به کشورهای مذهبی، خیلی بیشتر احتمال دارد که از سطح پایین فساد برخوردار باشند. همچنین، در گوشه بالا و سمت چپ نمودار ۱ کشورهای اسکانندیناوی و سایر دموکراسی‌های پایدار

سمتی پیش رفت که جوامع را برای حفظ اخلاق عمومی و نظم اجتماعی کمتر وابسته به دین نمود و همراه با زوال دینداری سنتی و افول اهمیت اجتماعی دین، مجموعه‌ای از هنجارهای اخلاقی عرفی حداقل به همان اندازه قوی در جوامع مدرن به وجود آمد تا خلاء زوال اجتماعی دین را پر نماید (نوریس و اینگلهارت ۲۰۱۱؛ اینگلهارت ۲۰۱۸، ۲۰۲۰، ۲۰۲۱).

براساس مطالب فوق‌الذکر، می‌توان استدلال‌های ارائه شده توسط این دو دیدگاه نظری رقیب را به دو فرضیه‌ی زیر خلاصه نمود:

اول، به‌هم‌پیوستگی اجتماعی ارتباط مثبتی با میزان حضور دین در سیستم‌های اجتماعی دارد؛ به نحوی که سیستم‌های اجتماعی با بیشترین نرخ به‌هم‌پیوستگی اجتماعی باید از بیشترین میزان حضور دین برخوردار بوده و بالعکس، کمترین میزان حضور دین می‌بایستی متعلق به اجتماعات یا سیستم‌های اجتماعی باشد که از کمترین نرخ به‌هم‌پیوستگی اجتماعی برخوردار هستند.

دوم، هنگامی که متغیر توسعه‌یافتگی کنترل یا ثابت نگه داشته شود، ارتباط به‌هم‌پیوستگی اجتماعی با میزان حضور دین در سیستم‌های اجتماعی از بین رفته یا به‌طرز معناداری کاهش می‌یابد.

۳ روش و داده‌ها

دانش‌پژوهان علوم اجتماعی بر این نکته اتفاق نظر دارند که به‌هم‌پیوستگی اجتماعی ویژگی افراد نیست؛ بلکه خصیصه‌ی یک گروه اجتماعی یا واحد جمعی در سطوح مختلف می‌باشد. این بدان معنی است که حتی اگر در سنجش به‌هم‌پیوستگی اجتماعی از داده‌های فردی استفاده شود، هدف اصلی عبارت است از تجمیع اطلاعات فردی و توصیف به‌هم‌پیوستگی اجتماعی در اجتماعات یا سیستم‌های اجتماعی. به عبارت دیگر، واحد تحلیل در مطالعه‌ی به‌هم‌پیوستگی اجتماعی همواره گروه‌ها یا سیستم‌های اجتماعی‌اند، حتی در مواقعی که واحد مشاهده، افراد باشند. به همین دلیل و با توجه به

مذهبی‌ترین کشورها، ده برابر بیشتر از غیرمذهبی‌ترین کشورهای جهان است. اگرچه برخی کشورهای نسبتاً فقیر نیز نرخ‌های قتل پایینی دارند؛ ولی به‌طورکلی، کشورهای ثروتمند و مرفه‌تر که امنیت امور مادی و قانونی ساکنان‌شان را تأمین می‌کنند، بسیار امن‌تر از کشورهای فقیر هستند. البته، این یافته نیز بدان معنی نیست که دینداری موجب بالا رفتن میزان قتل می‌شود؛ بلکه حکایت از آن دارد که هر دو متغیر قتل و دینداری در جوامع بالاتر هستند که از سطوح پایین پیشرفت اقتصادی و امنیت حیاتی برخوردار می‌باشند. به عبارت دیگر، در مذهبی‌ترین کشورها به این دلیل میزان قتل نسبتاً بالایی وجود دارد که مردم آن کشورها فقیرتر و از امنیت کمتری نسبت به کشورهای سکولار با حداقل مذهبی‌بودن برخوردار هستند (اینگلهارت ۲۰۲۰: ۱۱۷ و ۲۰۲۱: ۱۵۵).

در عین حال، نتایج مقایسه‌ی بین‌کشوری در سطح جهانی دلالت بر این واقعیت دارند که برخلاف دیدگاه‌های سنتی، جوامع مدرن صنعتی بدون ایمان بالای مذهبی به نابسامانی اجتماعی و پوچ‌گرایی فکری نرسیده‌اند، و دیگر جای نگرانی وجود ندارد که با افول دین در صحنه‌ی اجتماع، مردم قاتل و فاسد می‌شوند. در حقیقت، به نظر می‌رسد کمک به کشورهای مذهبی فقیر در دستیابی به سطح بالایی از امنیت اقتصادی، جسمی و اجتماعی راهی مؤثرتر در کاهش جرم باشد، حتی بیشتر از ایجاد ترس از مجازات‌های الهی و عقوبت‌های آخروی. البته، به نظر می‌رسد که در همه‌ی اعصار و دوران‌های تاریخی بشر این‌گونه نبوده است. در جوامع قدیم، اقتصاد با حاصل جمع صفر عصر کشاورزی موجب می‌شد تا اکثر مردم فقط بتوانند بالاتر از سطح بقا زندگی کنند و گزینه‌ای بنام تأمین و فراهم نمودن سطح بالایی از امنیت حیاتی برای عموم مردم موضوعیت نداشت. در یک چنین شرایطی، دین می‌توانست مؤثرترین راه برای حفظ نظم و به‌هم‌پیوستگی اجتماعی باشد؛ اما مدرنیزاسیون این معادله را کاملاً تغییر داد. در حقیقت، تکامل فنی و فرهنگی به

ارزش‌های مشترک و همانندی تفسیری و کاهش اختلافات در ثروت و درآمد است که در کل، افراد را قادر می‌سازد تا این احساس را داشته باشند که همگی در یک پروژه‌ی مشترک مشغول به کار هستند و با چالش‌های مشترکی روبه‌رو می‌اند و اعضای یک اجتماع واحد هستند. در سطح جامعه‌ی، به‌هم‌پیوستگی اجتماعی را می‌توان به توانایی جامعه برای هماهنگ کردن منابع خود به منظور تولید آنچه برای پایداری و بازتولید خود نیاز دارد، تعریف نمود (یوپ و نیوون‌هایسن ۲۰۰۷).

از حیث عملیاتی، می‌توان مفهوم به‌هم‌پیوستگی اجتماعی را واجد دو مؤلفه‌ی اساسی دانست: اول، به هویت‌یابی یا همذات‌پنداری روانشناختی اعضا در درون یک جمع ارجاع دارد که می‌توان آن را مؤلفه‌ی ذهنی یا تصویری^۱ به‌هم‌پیوستگی اجتماعی نامید. مؤلفه‌ی دوم که آن را مؤلفه‌ی عینی و رابطه‌ای به‌هم‌پیوستگی اجتماعی نامیده‌اند به روابط یا مناسبات مشاهده شده بین اعضای یک نظام اجتماعی ارجاع دارد. مطالعاتی که مفهوم به‌هم‌پیوستگی اجتماعی را به مؤلفه‌ی ذهنی محدود نموده‌اند، به بررسی اعتقادات و احساسات افراد (همچون، اعتماد و احساس تعلق) پرداخته‌اند. در مقابل، آن‌هایی که روی مؤلفه‌ی عینی تمرکز داشته‌اند، روابط بین اعضای گروه‌های مختلف را مورد بررسی قرار داده‌اند (مودی و وایت ۲۰۰۳؛ راجولتون و همکاران ۲۰۰۷). با مروری بر ادبیات پژوهشی مربوط به این حوزه‌ی مطالعاتی مشخص گردید که عملیاتی‌سازی دو جامعه‌شناس (کرنس و فارست ۲۰۰۰؛ فارست و کرنس ۲۰۰۱) جامع‌ترین و ملموس‌ترین مفهوم‌سازی چندبُعدی برای سنجش به‌هم‌پیوستگی اجتماعی در تحقیقات تجربی بوده که مورد اقبال وسیع محققان این حوزه قرار گرفته است (بووایس و جنسون ۲۰۰۲؛ چان و همکاران ۲۰۰۶؛ راجولتون و همکاران ۲۰۰۷؛ یوپ و نیوون‌هایسن ۲۰۰۷؛ هوگه ۲۰۱۱؛ باترمن ۲۰۱۵؛ والسپاک و دانل ۲۰۲۰). کرنس و فارست سازه‌ی

اصلی لزوم تناسبِ روش با موضوع، از روش تطبیقی برای واری تجربی فرضیات این تحقیق استفاده گردید. مهم‌ترین وجه ممیزه‌ی روش تطبیقی از سایر روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی عبارت از به‌کارگیری واحدهای جمعی یا سیستم‌های اجتماعی به‌عنوان واحد تحلیل است. از سویی دیگر، محدودیت‌های عملی در وجود و دستیابی به داده‌های مناسب برای متغیر به‌هم‌پیوستگی اجتماعی در واحدهای جمعی کمتر از استان (یعنی، شهرستان‌ها، شهرها، محله‌ها) در ایران باعث گردید که «استان» را واحد تحلیل این مطالعه‌ی تطبیقی قرار دهیم. پس، روش تحقیق در مطالعه‌ی حاضر «تطبیقی درون‌کشوری» است که از داده‌های جمعی (اعم از سیستمی و تجمیعی) برای مقایسه‌ی کمی واحدهای کلان اجتماعی در ایران (یعنی استان‌ها) استفاده نموده است. بنابر این، اگر گفته شود که «واحد تحلیل» و «سطح تحلیل» در مطالعه‌ی حاضر به ترتیب «استان» و «ایران» بوده است، سخن دلالت‌آمیزی بیان شده است. مشخصات و منابع اخذ این داده‌ها، ذیل مفهوم‌سازی هر متغیر تشریح خواهند شد.

۳/۱ مفهوم‌سازی

۳/۱/۱ متغیر وابسته: به‌هم‌پیوستگی اجتماعی

از حیث مفهومی، «به‌هم‌پیوستگی اجتماعی» دلالت بر توافق جمعی و احساس تعلق مشترک میان اعضای یک جامعه دارد. به عبارت دیگر، به‌هم‌پیوستگی اجتماعی تعریف می‌شود به‌عنوان احساس تعلق و تعهد مشترکی که پیونددهنده‌ی اعضای یک نظام اجتماعی است. از این رو، به‌هم‌پیوستگی اجتماعی را باید به مثابه‌ی چسبی در نظر گرفت که افراد درون یک نظام اجتماعی را به یکدیگر پیوند داده و کنار هم نگاه می‌دارد. در همین راستا، تعریفی از راسل (۱۹۹۵: ۷۸) که توسط ماکسول (۱۹۹۶: ۱۳) نیز تصویب شده است، بیان می‌دارد که به‌هم‌پیوستگی اجتماعی شامل ایجاد

¹ Ideational

شکل گرفته است. این مفهوم‌سازی در جدول زیر خلاصه شده است.

به‌هم‌پیوستگی اجتماعی را به‌صورتی مفهوم‌سازی نمودند که توسط پنج بُعد متمایز ولی مرتبط به هم

جدول ۱ مفهوم‌سازی کرنس و فارست از ابعاد به‌هم‌پیوستگی اجتماعی

شرح خلاصه‌ی ابعاد	ابعاد
اهداف و مقاصد مشترک؛ اصول اخلاقی و قواعد رفتاری مشترک؛ حمایت از نهادهای سیاسی؛ مشارکت در سیاست	فرهنگ مدنی و ارزش‌های مشترک
عدم وجود ستیزه و تهدیدهای عمومی برای نظم موجود؛ فقدان خشونت؛ وجود کنترل اجتماعی غیررسمی مؤثر و کارآمد؛ مدارا و احترام به تفاوت‌ها؛ همکاری‌های بین‌گروهی	نظم و کنترل اجتماعی
توسعه‌ی هماهنگ اقتصادی و اجتماعی و استانداردهای مشترک؛ بازتوزیع درآمدهای عمومی و فرصت‌ها؛ دسترسی برابر به خدمات و مزایای رفاهی؛ آمادگی انجام تعهدات اجتماعی و تمایل به کمک به دیگران	همبستگی اجتماعی و کاهش در نابرابری ثروت
سطح بالایی از تعاملات اجتماعی در محله‌ها و خانواده‌ها؛ مشارکت مدنی و فعالیت‌های انجمنی؛ حل آسان مشکلات مربوط به کنش جمعی	شبکه‌های اجتماعی و سرمایه‌ی اجتماعی
دل‌بستگی زیاد به محل خویش؛ درهم‌تنیدگی هویت شخصی و محلی	هویت و تعلق مکانی

از نظر تئوریک، استدلال شده است که ارزش‌های مشترک موجب به وجود آمدن یک فرهنگ مدنی و افزایش به‌هم‌پیوستگی اجتماعی می‌شود (کرنس و فارست ۲۰۰۰). در حقیقت، یک اجتماع را وقتی به‌هم‌پیوسته می‌دانیم که اعضای آن دارای ارزش‌های مشترکی باشند تا آن‌ها را قادر سازد از اهداف جمعی اجتماع‌شان پشتیبانی کنند. از نظر روش‌شناختی، عملیاتی کردن این بُعد از به‌هم‌پیوستگی اجتماعی در سطح یک جامعه مستلزم انجام پیمایش از کل جمعیت آن جامعه است. ولی، سؤال اصلی در این میان آن است که از میان مجموعه وسیع ارزش‌های اجتماعی در یک جامعه کدام‌ها باید مطرح‌نظر قرار گیرند؟ اگرچه، هیچ پاسخ متفق علیه و واحدی وجود ندارد؛ ولی به نظر می‌رسد که ارزش‌های عام اخلاقی را که به نحوی از انحا در راستای به‌هم‌پیوستگی اجتماعی قرار می‌گیرند، می‌توان برای عملیاتی نمودن این بُعد در نظر گرفت. از این رو، در تحقیق حاضر برای سنجش این بُعد از شاخص/معرف‌های ارزشی زیر استفاده شد: (۱) احترام به دیگران؛ (۲) گذشت؛ (۳) خیرخواهی و کمک به یکدیگر؛ (۴) رعایت حقوق

شایان ذکر است که کرنس و فارست (۲۰۰۰) این ابعاد پنجگانه را به‌عنوان تیپ ایده‌آل، بخش‌های به‌هم‌مرتبط متغیر مکنون به‌هم‌پیوستگی اجتماعی دانسته‌اند. از این رو، می‌توان انتظار داشت افرادی که با یک اجتماع هم‌ذات‌پنداری یا هویت‌یابی می‌کنند، در پذیرش مجموعه‌ای مشترک از ارزش‌های اساسی این اجتماع جامعه‌پذیر شده باشند. همچنین، هم‌ذات‌پنداری یا هویت‌یابی با یک اجتماع عمدتاً به‌عنوان پیش‌نیازی برای مشارکت در کنترل اجتماعی غیررسمی در درون آن اجتماع تلقی می‌شود. به‌علاوه، استدلال شده است که دل‌بستگی یا پیوند عاطفی با یک اجتماع با فرهنگ مدنی مشترک یا ارزش‌ها و هنجارهای مشترک و تمایل به مشارکت اجتماعی در هم تنیده است (ماسی ۱۹۹۱؛ هوگه ۲۰۱۱؛ باترمن ۲۰۱۵). با وجود این، چالش اصلی در تحقیقات تجربی عبارت است از یافتن متغیرهایی قابل سنجش که بتوانند این ابعاد پنجگانه به‌هم‌پیوستگی اجتماعی را پوشش داده و عملیاتی کند. برای پرداختن به این چالش، ابتدا از بُعد فرهنگ مدنی یا ارزش‌های مشترک آغاز می‌کنیم.

توسط تکنیک آماری تحلیل عاملی پس از استاندارد کردن نمرات ساخته شد.

بعد سوم به هم‌پیوستگی اجتماعی یعنی همبستگی اجتماعی و کاهش اختلافات در ثروت عمدتاً به صورت اقتصادی مورد مطالعه قرار گرفته است؛ ضمن آن که اکثر تحلیل‌گران به هم‌پیوستگی اجتماعی بر مبارزه با انواع مختلف محرومیت اقتصادی و نابرابری‌های اجتماعی تمرکز نموده‌اند؛ زیرا شکاف‌های بزرگ اقتصادی-اجتماعی بین گروه‌ها باعث کاهش سطح به هم‌پیوستگی اجتماعی در درون اجتماعات می‌شود (برگر- اشمیت ۲۰۰۲؛ اتکینسون و همکاران ۲۰۰۲). این شکاف‌ها را می‌توان با استفاده از تعدادی متغیر که محرومیت یا طرد اقتصادی-اجتماعی و نابرابری اقتصادی را منعکس می‌کنند، مورد سنجش قرار داد. معکوس این وضعیت، نشانگر شمول اجتماعی، همبستگی اجتماعی و کاهش در نابرابری ثروت است. در مطالعه‌ی حاضر تصمیم گرفته شد که هم از معرّف‌های طرد اجتماعی و هم از معرّف‌های نابرابری درآمد و ثروت استفاده شود. برای سنجش طرد اجتماعی از معرّف‌هایی استفاده شد که وجود محرومیت در درون یک اجتماع را اندازه‌گیری می‌کنند. این معرّف‌ها در سطح استانی عبارت بودند از: (۱) نرخ فقر؛ (۲) نرخ بیکاری؛ (۳) تعداد خانواده‌های یارانه‌بگیر که براساس میانگین استانی بعد خانوار تعدیل (تقسیم) شده است؛ و (۴) تعداد خانواده‌های تحت پوشش نهادهای حمایتی. مؤلفه‌ی دوم این بعد، مشتمل بر نابرابری اقتصادی است. در این راستا، نابرابری درآمد به عنوان یک معرّف مهم در نظر گرفته شده است، زیرا نابرابری اقتصادی بین طبقات اجتماعی یا فاصله/شکاف بین ساکنان فقیر و ثروتمند در یک جامعه و در نتیجه، فقدان به هم‌پیوستگی اجتماعی را اندازه‌گیری می‌کند (ایستریلی و همکاران ۲۰۰۶؛ هارل و استول ۲۰۱۱). در مطالعه‌ی حاضر از دو معرّف (۵) ضریب جینی؛ و (۶) تعداد خانوارهای یک دهک پایین تقسیم بر تعداد خانوارهای یک دهک بالا برای اندازه‌گیری نابرابری

دیگران؛ (۵) وفای به عهد؛ (۶) تعاون‌گرایی؛ و (۷) انصاف. شایان ذکر است که داده‌های مربوط به این متغیرها از پیمایش «سنجش سرمایه‌ی اجتماعی کشور» (۱۳۹۴) با حجم نمونه‌ی ۱۴۲۰۰ نفری اخذ گردید. تبدیل این داده‌ها به ارزش‌های عام اخلاقی در سطح استانی براساس درصد پاسخگوییانی که در هر یک از ۳۱ استان ایران به این معرّف‌ها پاسخ «زیاد و خیلی زیاد» داده بودند، به دست آمد. البته، از آنجاکه معرّف‌های یک شاخص ترکیبی معمولاً نقش یا وزن یکسانی در سنجش مفهوم مورد نظر ندارند، شاخص استانی بعد «فرهنگ مدنی و ارزش‌های مشترک» از ترکیب وزنی متغیرهای مذکور براساس تکنیک آماری تحلیل عاملی ساخته شد.

بعد دوم به هم‌پیوستگی اجتماعی، یعنی نظم و کنترل اجتماعی در تحقیقات این حوزه‌ی مطالعاتی معمولاً با استفاده از نرخ‌های جرم مورد سنجش قرار گرفته است. البته، استدلال اصلی کرنس و فارست (۲۰۰۰) آن است که کنترل‌های غیررسمی مؤثر، بخش مهمی از مفهوم به هم‌پیوستگی اجتماعی را تشکیل می‌دهد؛ ولی محققان این حوزه استدلال نموده‌اند که چون معمولاً هیچ داده‌ای برای کنترل‌های اجتماعی غیررسمی در سطح یک کشور در دسترس نیست، نبود جرم را می‌توان به عنوان شاخصی برای وجود نظم و کارآمدی نظام کنترل اجتماعی در نظر گرفت (سامپسون و همکاران ۱۹۹۷؛ هوگه ۲۰۱۱). در تحقیق حاضر، نرخ سه اقدام مجرمانه به عنوان معرّف‌های این بعد از به هم‌پیوستگی اجتماعی در سطح استانی مورد استفاده قرار گرفت: (۱) نزاع و درگیری؛ (۲) قتل؛ و (۳) انواع سرقت (اتومبیل، منزل، مغازه، موتورسیکلت، وسایل داخل خودرو، اماکن خصوصی، و اماکن دولتی). داده‌های مربوط به نرخ استانی این جرایم در سال ۱۳۹۵ از سالنامه‌ی آماری مرکز آمار ایران و پزشکی قانونی استخراج گردید. از آنجاکه نمرات بالاتر از آمارهای جرم دلالت بر به هم‌پیوستگی پایین‌تر دارد، ابتدا داده‌های موجود معکوس شد و سپس، شاخص استانی بعد «نظم و کنترل اجتماعی» براساس ترکیب متغیرهای مذکور

پاتنام برای سنجش سرمایه‌ی اجتماعی در یک جامعه از تعداد انجمن‌ها یا شبکه‌های رسمی و غیررسمی برای فعالیت‌های داوطلبانه که پیونددهنده‌ی افراد و منبع اصلی سرمایه‌ی اجتماعی‌اند به‌اضافه‌ی میزان اعتماد اجتماعی استفاده نمود. شاخص تراکم انجمنی معمولاً به‌عنوان شاخص شبکه‌های اجتماعی و سرمایه‌ی اجتماعی موجود در یک جامعه مورد استفاده قرار می‌گیرد، زیرا منعکس‌کننده‌ی فرصت‌ها و امکانات شهروندان برای مشارکت در شبکه‌های اجتماعی موجود در اجتماع‌شان است (پاتنام ۱۹۹۳، ۲۰۰۰، ۲۰۰۱؛ استول ۱۹۹۸؛ برگر-اشمیت ۲۰۰۲؛ هالپرن ۲۰۰۵؛ روپاسینگا و همکاران ۲۰۰۶؛ هوگه ۲۰۱۱؛ جوتیر و هیندلز ۲۰۱۲؛ باترمن ۲۰۱۵). در حقیقت، شاخص تراکم انجمنی یا تعداد انجمن‌های داوطلبانه، متداول‌ترین شاخص سطح سیستمی برای سنجش سرمایه‌ی اجتماعی در تحقیقات اجتماعی بوده است. البته، باید توجه داشت که سرمایه‌ی اجتماعی از طریق مشارکت افراد در فعالیت‌های انجمنی ظاهر می‌شود. پاتنام نیز تصریح دارد که مشارکت افراد در سازمان‌ها و فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی از وسایل اصلی مشارکت مدنی است که موجب القای «عادت‌های همکاری و همیاری، همبستگی و روحیه جمعی در میان اعضا می‌شود» (پاتنام ۱۹۹۳: ۹۰-۸۹). به عبارت دیگر، فعالیت‌های انجمنی، اشتراک متقابل اطلاعات را از طریق تعاملات مکرر و تکوین اعتماد تسهیل کرده و این تعاملات باعث ایجاد عمل متقابل می‌شود. در حقیقت، افرادی که به چنین گروه‌هایی متعلق‌اند تمایل دارند به دیگرانی که به همان گروه تعلق دارند، اعتماد کنند و بنابراین احتمال همکاری آن‌ها بیشتر است. پس، اعتماد نیز عنصر مهمی از سرمایه‌ی اجتماعی محسوب می‌شود و براساس همین استدلال، لارسن (۲۰۱۵) نتیجه گرفت که «اعتماد» یک جنبه‌ی اصلی و مهم به‌هم‌پیوستگی اجتماعی است. همچنین، میزان مشارکت رأی‌دهندگان در انتخابات جوامع محلی به‌عنوان جلوه‌ای از دل‌بستگی و پیوند با جامعه‌ی محلی خویش در نظر گرفته شده است؛ چون ضمن

استفاده شد. داده‌های مربوط به نرخ استانی این متغیرها از سالنامه‌ی آماری مرکز آمار ایران، سالنامه‌ی آماری سازمان تأمین اجتماعی، و اطلس رفاه ایرانیان استخراج گردید. لازم به ذکر است که چون نمرات بالاتر از حیث شاخص‌های طرد اجتماعی و نابرابری دلالت بر به‌هم‌پیوستگی اجتماعی پایین‌تر دارند، ابتدا داده‌های مربوط به این متغیرها معکوس شد و سپس، شاخص استانی این بُعد از به‌هم‌پیوستگی اجتماعی براساس ترکیب متغیرهای مذکور توسط تکنیک آماری تحلیل عاملی پس از استاندارد کردن نمرات ساخته شد.

چهارمین بُعد به‌هم‌پیوستگی اجتماعی یعنی شبکه‌های اجتماعی و سرمایه‌ی اجتماعی معطوف به پیوندهای بین مردم و وجود اعتماد متقابل است. جالب است که برخی از جامعه‌شناسان (مثل، لاک‌وود ۱۹۹۹) از دو مفهوم به‌هم‌پیوستگی اجتماعی و سرمایه‌ی اجتماعی به‌عنوان مفاهیم قابل تعویض با یکدیگر استفاده نموده و تلویحاً اظهار داشته‌اند که از حیث پوشش مفهومی، به‌هم‌پیوستگی اجتماعی معادل با سرمایه‌ی اجتماعی است. ولی از نظر سایر دانش‌پژوهان این حوزه‌ی مطالعاتی، سرمایه اجتماعی پیش‌شرط به‌هم‌پیوستگی اجتماعی است و تنها یکی از اجزای این مفهوم بسیار گسترده و چندبُعدی محسوب می‌شود. پاتنام (۲۰۰۰) تصریح نمود که سرمایه‌ی اجتماعی به ویژگی‌هایی از سازمان اجتماعی یا جامعه مدنی مانند شبکه‌ها، هنجارها و اعتماد اجتماعی اشاره دارد که هماهنگی و همکاری را در جهت منافع متقابل در جامعه تسهیل می‌کند. پس، سرمایه‌ی اجتماعی مشتمل بر ویژگی‌های ساختاری (یعنی، شبکه‌های اجتماعی) و فرهنگی (یعنی، هنجارهای تعامل و اعتماد) سازمان‌های اجتماعی در یک جامعه است که موجب تسهیل و روان شدن همکاری‌ها و همیاری‌های اجتماعی می‌شود. از این رو، جوامعی که شبکه‌های اجتماعی متراکم و سرمایه‌ی اجتماعی بالایی دارند نسبت به جوامعی که این عناصر در آن‌ها وجود ندارد، به‌هم‌پیوسته‌تر به حساب می‌آیند.

در خصوص آخرین بُعد به‌هم‌پیوستگی اجتماعی یعنی هویت و تعلق مکانی، هارل و استول (۲۰۱۱) استدلال نمودند که احساس تعلق به یک جامعه‌ی سیاسی مشترک را می‌توان شاخص به‌هم‌پیوستگی اجتماعی دانست. در حالت ایده‌آل، برای سنجش احساس تعلق به جامعه و سنجش هویت جامعه‌ی باید از داده‌های سرشماری یا پیمایش‌های ملی قابل تعمیم به کل یک کشور استفاده نمود. در تحقیق حاضر، برای سنجش این بُعد از سه معرّفی مربوط به هویت محلی و عرق ملی در پیمایش ملی «وضعیت اجتماعی-فرهنگی و اخلاقی جامعه ایران» (۱۳۹۵) استفاده شد که عبارت بودند از: «رضایت از محله»، «افتخار به ایرانی بودن»، و «عدم تمایل به زندگی در کشور دیگر». شاخص استانی بُعد «هویت و تعلق مکانی» از ترکیب وزنی متغیرهای مذکور براساس تکنیک تحلیل عاملی ساخته شد.

۳/۱/۲ متغیر مستقل: دین

دین (هر چه باشد) فقط هنگامی موضوع مطالعه‌ی جامعه‌شناسان قرار می‌گیرد که تمام یا بخشی از آموزه‌هایش مورد پذیرش مردم یا گروهی از افراد قرار گیرد (= دینداری) و جزئی از نظام فرهنگی جامعه شده (= دین مردم) و آثار خواسته و ناخواسته‌ی متعددی در جامعه به بار آورد. اگر دینی، مورد پذیرش هیچ انسانی قرار نگیرد و تبدیل به دینداری نشود، هیچ آثاری در جامعه نخواهد داشت و موضوع مطالعه‌ی جامعه‌شناسی قرار نخواهد گرفت. پس از حیث جامعه‌شناختی می‌توان به‌طور کلی «دین» را عبارت از التزام به تعالیم و دستورات یک دین یا مذهب توسط مردم دانست. این التزام از یک سو، متضمن باور به توصیفات و تبیین‌های تأیید شده توسط یک سازمان مذهبی و داشتن عواطف و احساسات مساعد نسبت به آن است. از سوی دیگر، این التزام به کلیه‌ی رفتارها و اعمال معطوف به امر قدسی یا خداوند ارجاع دارد که توسط سازمان مذهبی مشروع در جامعه، مشخص و توصیف شده‌اند. یک چنین رفتارهایی دربردارنده‌ی کلیه‌ی صورتهای فردی و جمعی مشارکت در اعمال دینی

آن که نشان‌دهنده مشارکت در امور عمومی است، به‌عنوان شاخص درگیری مدنی و عنصری از سرمایه‌ی اجتماعی تلقی می‌شود (پاتنام ۱۹۹۴؛ آلسینا و لافزارا ۲۰۰۰؛ روپاسینگا و همکاران ۲۰۰۶؛ جوتیر و هیندلز ۲۰۱۲).

در تحقیق حاضر، برای سنجش این بُعد از به‌هم‌پیوستگی اجتماعی سه شاخص «فعالیت انجمنی»، «اعتماد اجتماعی»، و «مشارکت انتخاباتی» مدنظر قرار گرفت. ابتدا بر پایه نتایج پیمایش «وضعیت اجتماعی-فرهنگی و اخلاقی جامعه ایران» (۱۳۹۵) داده‌های مربوط به شاخص «فعالیت انجمنی» به‌عنوان درصد عضویت استانی افراد در (۱) سازمان‌های مردم‌نهاد (سمن‌ها)؛ (۲) صندوق‌های قرض‌الحسنه دوستی یا خانوادگی؛ (۳) شورایی‌ها و گروه‌های محله‌ای؛ (۴) خانه‌های فرهنگ و فرهنگسراها؛ (۵) کانون‌های فرهنگی و هنری؛ (۶) پایگاه بسیج؛ (۷) هیأت‌های مذهبی هفتگی یا ماهانه؛ (۸) تشکل‌ها، احزاب و گروه‌های سیاسی؛ (۹) انجمن‌های اسلامی؛ (۱۰) اتحادیه‌ها و انجمن‌های صنفی و حرفه‌ای؛ (۱۱) باشگاه‌های ورزشی و تفریحی؛ (۱۲) انجمن‌های هنری و ادبی؛ (۱۳) مؤسسات خیریه؛ (۱۴) انجمن‌های زیست‌محیطی؛ و (۱۵) میانگین استانی فعالیت‌های عام‌المنفعه مدنظر قرار گرفت. سپس، شاخص «اعتماد اجتماعی» از ترکیب عاملی سه گویه‌ی «اعتماد به یکدیگر»، «اعتماد به همشهری‌ها»، و «اعتماد به غیرهمشهری‌ها» در پیمایش «وضعیت اجتماعی-فرهنگی و اخلاقی جامعه ایران» (۱۳۹۵) ساخته شد. در نهایت، شاخص «مشارکت انتخاباتی» براساس دو معرّفی استانی «درصد مشارکت در انتخابات ریاست جمهوری ۱۳۹۶» و «درصد مشارکت در انتخابات مجلس ۱۳۹۸» ساخته شد. داده‌های استانی مربوط به این معرّفی‌ها نیز از گزارش‌های وزارت کشور در همان سال‌های انتخابات به دست آمد. این بُعد از به‌هم‌پیوستگی اجتماعی نیز براساس ترکیب متغیرهای مذکور توسط تکنیک تحلیل عاملی پس از استاندارد کردن نمرات ساخته شد.

غیرمستقیم برای سنجش میزان حضور دین در استان‌های ایران عبارت بودند از: ۱) تعداد مؤسسات قران و عترت؛ ۲) تعداد حافظان قرآن؛ ۳) تعداد نمایشگاه‌های قرآنی برگزار شده؛ ۴) تعداد موقوفات؛ و ۵) تعداد رقبات^۲. تمامی داده‌های مربوط به این شاخص‌ها از «سالنامه‌ی آماری فرهنگ و هنر» (وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۹۸) اخذ شده است. شایان ذکر است که، داده‌های مربوط به تمامی این معرّف‌ها براساس جمعیت هر استان تعدیل شدند و در نهایت، سنجه‌ی استانی «دین» از ترکیب وزنی متغیرهای پنجگانه‌ی مذکور براساس تکنیک تحلیل عاملی ساخته شد.

۳٫۱٫۳ متغیر کنترل: توسعه‌یافتگی

در تحقیقات تطبیقی (چه بین‌کشوری و چه درون‌کشوری) متغیر توسعه‌ی اقتصادی-اجتماعی متغیری بسیار مهم محسوب می‌شود، چون با کثیری از متغیرهای دیگر ارتباط دارد. اهمیت این متغیر در تحقیق حاضر دوچندان می‌شود؛ چون مطابق با استدلال نظریه‌پردازان سکولاریزاسیون که به‌صورت فرضیه‌ی دوم تحقیق فرموله شده است، توسعه‌یافتگی موجب تغییر بنیادین نحوه‌ی ارتباط دین با به‌هم‌پیوستگی در جوامع امروزی شده است. در مطالعه‌ی حاضر، سازه‌ی «توسعه‌یافتگی استان‌ها» براساس چهار معرّف اصلی در ادبیات جامعه‌شناسی یعنی، رشد اقتصادی (سرانه‌ی تولید ناخالص داخلی واقعی در استان‌های ایران^۳)، صنعتی‌شدن (نسبت شاغلان بخش صنعت به کل جمعیت فعال در هر استان)، شهری‌شدن (نسبت جمعیت ساکن در شهرها به کل جمعیت استان) و نرخ باسوادی (نسبت تعداد افراد باسواد استان به جمعیت ۶ ساله و بیشتر) براساس داده‌های موجود در سالنامه‌ی مربوط به سرشماری کشوری سال ۱۳۹۵ مرکز آمار ایران مورد سنجش قرار گرفت.

است (استارک و فینک ۲۰۰۰: ۱۰۳). لازم به ذکر است که یک چنین مفهوم‌سازی‌هایی از دینداری که بر کمیّت و کیفیت اعتقادات، گرایش‌ها و اعمال دینی تأکید دارند، همواره بر واحد تحلیل فردی استوار بوده‌اند. در تحقیق حاضر، تلاش گردید با واحد تحلیل قرار دادن «استان» به‌عنوان واحد کلان اجتماعی، به عوض تجمیع دینداری‌های فردی و ارتقای آن به سطح استان از شاخص‌های سیستمی برای سنجش میزان حضور دین در هر یک از این واحدهای جمعی استفاده شود.

در این راستا، شاید بهترین جلوه‌ی حضور دین در سیستم‌های اجتماعی همانند استان‌های ایران، نسبت مؤسسات مذهبی باشد که کارکرد اصلی‌شان ارایی خدمات جهت انجام کنش‌های مذهبی در قالب مناسک و شعائر است. کمیّت یا تعداد این اماکن و مؤسسات دینی- اعم از زیارتی (امامزاده‌ها، قدمگاه‌ها، مزار بزرگان، و ...)؛ مناسبتی (تکایا، حسینیه‌ها، مهدیه‌ها، فاطمیه‌ها، ابوالفضلی‌ها، و ...)؛ و عبادتی (مساجد) - می‌تواند بیانگر گستره‌ی اهتمام مردم یک استان به مناسک و شعائر دینی باشد. ولی، اطلاعات استانی مربوط به این شاخص‌ها فقط برای سال ۱۳۸۰ آن هم براساس «طرح آمارگیری جامع فرهنگی کشور» (مرکز آمار ایران، ۱۳۸۱) در دسترس است. یک چنین داده‌هایی برای تحقیق حاضر قابل استفاده نیست؛ چون تعداد استان‌ها در آن دوره‌ی زمانی معادل با ۲۸ استان بوده که در دوره‌ی زمانی این تحقیق (نیمه‌ی دوم دهه‌ی ۱۳۹۰) به ۳۱ استان افزایش یافته است. پس، به‌دلیل نبود داده‌های مناسب که بتواند مفهوم «حضور دین در استان‌های ایران» را برای نیمه‌ی دوم دهه‌ی ۱۳۹۰ به‌طور مستقیم مورد سنجش قرار دهد، به‌ناچار از پروکسی^۱ یا شاخص‌های غیرمستقیم برای سنجش دین استفاده نمودیم. این شاخص‌های

^۳ برای آشنایی با چگونگی محاسبه‌ی این شاخص در سطح استان‌های کشور مراجعه کنید به: صالحی ۱۳۹۷.

^۱ Proxy

^۲ رقبه به کوچک‌ترین واحد شمارش املاک موقوفه اطلاق می‌شود. هر موقوفه یا مکان مذهبی ممکن است دارای یک یا چند رقبه باشد.

اجتماعی، پنج استان واقع در کرانه‌ی بالا و پایین هر یک از این ابعاد (یعنی، ۱- بُعد ارزش‌های مشترک؛ ۲- بُعد نظم و کنترل اجتماعی؛ ۳- بُعد طرد و نابرابری؛ ۴- بُعد شبکه‌های اجتماعی و سرمایه‌ی اجتماعی؛ و ۵- بُعد هویت و تعلق مکانی) در جدول زیر مشخص شده است.

سپس، شاخص «توسعه‌یافتگی» از ترکیب وزنی چهار سنجی مذکور براساس تکنیک تحلیل مؤلفه‌های اصلی در تحلیل عاملی پس از استاندارد کردن نمره‌ها ساخته شد.

۴ یافته‌های تحقیق

در ابتدا و به‌منظور ارایه‌ی تصویری کلی از جایگاه استان‌های کشور در ابعاد مختلف به‌هم‌پیوستگی

جدول ۲ پنج استان واقع در کرانه‌ی بالا و پایین ابعاد پنجگانه‌ی به‌هم‌پیوستگی اجتماعی (N = ۳۱)

بُعد اول	بُعد دوم	بُعد سوم	بُعد چهارم	بُعد پنجم	بالاترین استان‌ها
خوزستان	خراسان جنوبی	یزد	خراسان جنوبی	بوشهر	
زنجان	خراسان شمالی	ایلام	سیستان و بلوچستان	خراسان شمالی	
ایلام	ایلام	البرز	ایلام	گلستان	
مرکزی	سمنان	سمنان	سمنان	فارس	
خراسان جنوبی	کهگیلویه و بویراحمد	اردبیل	کهگیلویه و بویراحمد	یزد	
بُعد اول	بُعد دوم	بُعد سوم	بُعد چهارم	بُعد پنجم	پایین‌ترین استان‌ها
اصفهان	تهران	سیستان و بلوچستان	مرکزی	کردستان	
خراسان رضوی	خراسان رضوی	تهران	کردستان	کرمانشاه	
تهران	خوزستان	خراسان رضوی	تهران	آذربایجان شرقی	
اردبیل	فارس	فارس	فارس	زنجان	
قزوین	البرز	گلستان	همدان	لرستان	

در گام بعدی، تلاش گردید تا جایگاه پنج استانی که بالاترین و پایین‌ترین نمره را از هر یک سازه‌های تحقیق اخذ نموده‌اند، در جدولی منعکس شود. لازم به ذکر است که برای سهولت بیشتر در تفسیر نتایج و همچنین مقایسه‌پذیر نمودن سازه‌های این تحقیق، نمرات به‌دست‌آمده از هر یک از این سنج‌ها براساس فرمولی (ر.ک. به: دواس ۱۳۷۶: ۲۶۷) به گونه‌ای جرح و تعدیل شد که در دامنه‌ای بین صفر (کم‌ترین میزان) تا ۲۰ (بالاترین میزان) قرار گیرند.

یافته‌های منعکس شده در جدول ۱ نشان می‌دهند که از میان پنج استانی که بیشترین میزان را در ابعاد پنجگانه‌ی به‌هم‌پیوستگی اجتماعی داشته‌اند، استان‌های خراسان جنوبی، ایلام، و سمنان در سه بُعد از این پنج بُعد نیز حضور دارند. مضافاً بر این که، از میان پنج استانی که کمترین میزان به‌هم‌پیوستگی اجتماعی در ابعاد مختلف را داشته‌اند، استان تهران در تمامی ابعاد بجز بُعد هویت و تعلق مکانی و در رتبه‌ی بعدی، استان‌های خراسان رضوی و فارس قرار داشته‌اند.

جدول ۳ میانگین نمره‌ی پنج استان واقع در کرانه‌ی بالا و پایین سازه‌های تحقیق (N = ۳۱)

توسعه‌یافتگی		دین		به‌هم‌پیوستگی اجتماعی		بالاترین استان‌ها
نمره	استان	نمره	استان	نمره	استان	
۲۰	تهران	۲۰	یزد	۱۹/۹۹	خراسان جنوبی	
۱۳/۸۳	اصفهان	۱۹/۴۷	خراسان جنوبی	۱۹/۸۵	ایلام	
۱۳/۵۹	یزد	۱۵/۷۲	سمنان	۱۸/۵۲	یزد	
۱۱/۹۹	بوشهر	۱۰/۸۶	قم	۱۷/۸۱	زنجان	
۱۱/۸۴	سمنان	۹/۸۶	زنجان	۱۷/۵۷	کهگیلویه و بویراحمد	
توسعه‌یافتگی		دین		به‌هم‌پیوستگی اجتماعی		پایین‌ترین استان‌ها
نمره	استان	نمره	استان	نمره	استان	
۰/۰۰۰	سیستان و بلوچستان	۰/۰۲	تهران	۰/۰۱	تهران	
۲/۹۲	کردستان	۰/۰۸	سیستان و بلوچستان	۷/۹۰	خراسان رضوی	
۳/۳۵	آذربایجان غربی	۰/۱۱	خوزستان	۹/۶۶	اصفهان	
۴/۰۶	اردبیل	۰/۷۰	کردستان	۱۰/۴۳	فارس	
۴/۱۷	خراسان شمالی	۱/۰۴	آذربایجان غربی	۱۱/۴۱	خوزستان	

خاص که در کرانه‌های پایین و بالای متغیرها قرار داشته‌اند، محدود نمود. ثانیاً، مطابق با استدلال‌های نظری طرفداران تز سکولاریزاسیون که به‌صورت فرضیه‌ی دوم در این تحقیق فرموله شده است، بایستی ارتباط دو متغیر دین و به‌هم‌پیوستگی اجتماعی با کنترل یا حذف اثرات متغیر توسعه‌یافتگی مدنظر قرار گیرد. به همین سبب و برای انجام این مهم از مدل آماری رگرسیون چندگانه استفاده شد که از توان بسیار بالایی برای آزمون یکجای این فرضیات برخوردار است. البته، به‌دلیل محدود بودن تعداد موردهای تحقیق برای تحلیل آماری (N = ۳۱) و جهت اجتناب از خطای نوع اول در آزمون آماری فرضیات تحقیق، به‌جای حدنصاب متعارف معناداری آماری در علوم اجتماعی (p = ۰/۰۵) از سطح معناداری سهل‌گیرانه‌تر (یعنی، p ≤ ۰/۱۰) استفاده شد. جدول زیر به انعکاس نتایج آزمون تجربی فرضیات تحقیق براساس مدل رگرسیون به تفکیک هر یک از ابعاد به‌هم‌پیوستگی اجتماعی و در نهایت به‌هم‌پیوستگی کل اختصاص یافته است.

یافته‌های مندرج در جدول ۲ دلالت بر این واقعیت دارند که سه استان یزد، خراسان جنوبی و زنجان که بیشترین میزان حضور دین را داشته‌اند، همچنین جزو گروه استان‌های با بالاترین به‌هم‌پیوستگی اجتماعی نیز بوده‌اند. به علاوه، از میان پنج استانی که کمترین میزان حضور دین را داشته‌اند، دو استان تهران و خوزستان جزو استان‌هایی بوده‌اند که پایین‌ترین میزان به‌هم‌پیوستگی اجتماعی نیز داشته‌اند.

این هم‌تغییری‌های متقارن که در دو جدول ۱ و ۲ مشاهده می‌شوند، کاملاً در راستای پیش‌بینی فرضیه‌ی اول تحقیق مبنی بر ارتباط مثبت متغیر «دین» با «به‌هم‌پیوستگی اجتماعی» در استان‌های ایران است و برای آن دلالت تأییدی دارد. با وجود این، هنوز نمی‌توان یک چنین نتیجه‌گیری‌ای را معتبر دانست و بدان اعتماد نمود؛ چرا که اولاً، آزمون معتبر فرضیه‌ی مذکور مستلزم به‌کارگیری تمام موردهای تحقیق است و نمی‌توان آن را فقط به این چند مورد

جدول ۴ مدل‌های رگرسیون ارتباط دین با ابعاد به‌هم‌پیوستگی اجتماعی در استان‌های ایران با حضور متغیر کنترلی توسعه‌یافتگی

مدل ۱: بُعد ارزش‌های مشترک			مدل ۲: بُعد نظم و کنترل اجتماعی			مدل ۳: بُعد طرد و نابرابری		
ضریب رگرسیون ساده	ضریب رگرسیون استاندارد	معناداری آماری	ضریب رگرسیون ساده	ضریب رگرسیون استاندارد	معناداری آماری	ضریب رگرسیون ساده	ضریب رگرسیون استاندارد	معناداری آماری
۰/۱۴	۰/۱۳	۰/۴۷	۰/۵۱	۰/۳۸	۰/۳۸	۰/۵۰	۰/۴۹	۰/۰۰۷
-۰/۵۵	-۰/۴۰	۰/۰۳	-۰/۶۵	-۰/۶۱	۰/۰۰۰	-۰/۲۲	-۰/۱۷	۰/۳۱
۱۴/۶۰	۰/۰۰۰	۱۹/۹	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۱۰/۶۵	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
۰/۱۵	۰/۰۹	۰/۵۴	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۲۴	۰/۰۲	۰/۰۲
مدل ۴: بُعد شبکه و سرمایه اجتماعی			مدل ۵: بُعد هویت و تعلق مکانی			مدل ۶: به‌هم‌پیوستگی اجتماعی		
ضریب رگرسیون ساده	ضریب رگرسیون استاندارد	معناداری آماری	ضریب رگرسیون ساده	ضریب رگرسیون استاندارد	معناداری آماری	ضریب رگرسیون ساده	ضریب رگرسیون استاندارد	معناداری آماری
۰/۴۷	۰/۴۷	۰/۰۰۷	۰/۲۰	۰/۱۶	۰/۰۰۰	۰/۳۳	۰/۶۰	۰/۰۰۰
-۰/۴۸	-۰/۳۸	۰/۰۲	۰/۲۴	۰/۲۵	۰/۰۰۰	-۰/۳۲	-۰/۴۶	۰/۰۰۰
۱۰/۰۱	۰/۰۰۰	۱۰/۲۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۱۳/۱۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
۰/۳۰	۰/۰۰۷	۰/۱۲	۰/۱۷	۰/۴۶	۰/۰۰۹	۰/۴۶	۰/۰۹	۰/۰۹

است که این یافته نیز مؤیدی تجربی برای فرضیه‌ی اول تحقیق مبنی بر ارتباط مثبت دین با به‌هم‌پیوستگی اجتماعی محسوب می‌شود. البته، این ارتباط مثبت برای دو بُعد از ابعاد پنجگانه‌ی به‌هم‌پیوستگی اجتماعی (یعنی، بُعد ارزش‌های مشترک و بُعد هویت و تعلق مکانی) به قدری نبوده که از لحاظ آماری معنادار شود و لذا نمی‌توان فرض صفر مبنی بر عدم‌ارتباط میان دین و این دو بُعد از به‌هم‌پیوستگی اجتماعی را رد نمود. حال، سؤال مهم و کلیدی آن است که آیا یافته‌های مربوط به این دو بُعد به‌هم‌پیوستگی اجتماعی را می‌توان دال بر تأیید فرضیه‌ی دوم تحقیق گرفت مبنی بر آن که با کنترل متغیر توسعه‌یافتگی، ارتباط اولیه‌ی دین با به‌هم‌پیوستگی اجتماعی از بین رفته یا به‌طرز معناداری کاهش می‌یابد؟ مسلماً خیر، مگر آن که ارتباط اولیه‌ی این متغیرها از لحاظ جهت، «مثبت» و از لحاظ شدت، «متوسط یا قوی» و واجد معناداری آماری بوده باشد.

اولاً، نتایج ضریب رگرسیون استاندارد مندرج در مدل ۶ از جدول ۳ حکایت از آن دارد که پس از کنترل یا حذف تأثیرات متغیر توسعه‌یافتگی، متغیر مستقل «دین» تأثیر معناداری بر متغیر مرکب یا شاخص «به‌هم‌پیوستگی اجتماعی» داشته است. این تأثیر از حیث شدت، «قوی» و از حیث جهت، «مثبت» بوده است (بتا = ۰/۶۰). از این رو، می‌توان نتیجه گرفت که شواهد به‌دست‌آمده از وضعیت به‌هم‌پیوستگی اجتماعی و حضور دین در استان‌های ایران برای این استدلال سنتی در جامعه‌شناسی حمایتی تجربی فراهم آورد که دین یک عامل تقویت‌کننده‌ی قوی برای به‌هم‌پیوستگی اجتماعی است، و از حیث آزمون تجربی برای این فرضیه دلالت تأییدی داشته است.

ثانیاً، وقتی به نتایج رگرسیون در مدل‌های پنجگانه متناظر با هر یک از ابعاد به‌هم‌پیوستگی اجتماعی رجوع می‌کنیم در وهله‌ی اول درمی‌یابیم که پس از کنترل متغیر توسعه‌یافتگی، ارتباط دین با تک‌تک ابعاد به‌هم‌پیوستگی اجتماعی مثبت بوده

ارزش‌های مشترک از طریق مکانیسم‌های جامعه‌پذیری و کنترل اجتماعی و همچنین به‌کارگیری ضمانت‌اجراهای ماوراءالطبیعی در تقدس بخشیدن و حمایت از پیام‌های اخلاقی جامعه نقش مهمی در تقویت به‌هم‌پیوستگی اجتماعی دارد. ضمن آن که، مشارکت در اعمال و فعالیت‌های مذهبی، تعهدات اخلاقی درونی شده را تقویت کرده و موجب پیشینه‌سازی هم‌نوایی اجتماعی و بالتبع، افزایش به‌هم‌پیوستگی اجتماعی در جوامع می‌گردد. در مقابل، برخی دانشمندان متأخر علوم اجتماعی که موافق تز سکولاریزاسیون بودند، استدلال نمودند که احتمالاً نقش مهم دین در ایجاد و حفظ به‌هم‌پیوستگی اجتماعی مربوط به دوران پیشاصنعتی یا ماقبل‌مدرن بوده است، ولی امروزه در عصر نظام جهانی فراصنعتی که مدرنیزاسیون و توسعه‌ی اقتصادی-اجتماعی به‌طور اجتناب‌ناپذیری در سرتاسر جوامع گسترش یافته است، این نقش بسیار کاهش یافته است. در حقیقت، فراگیری جهانی فرایند مدرنیزاسیون و توسعه‌یافتگی ساختاری موجب گردیده تا جوامع برای حفظ هنجارهای اخلاقی و تداوم به‌هم‌پیوستگی اجتماعی‌شان وابستگی کمتری به دین پیدا نمایند. استدلال مزبور، مبنی بر این فرضیه بود که ارتباط مثبت دین با به‌هم‌پیوستگی اجتماعی (اگر یک چنین ارتباطی در وهله‌ی اول وجود داشته باشد) پس از کنترل متغیر توسعه‌یافتگی از بین می‌رود یا به‌طرز معناداری کاهش می‌یابد.

در پژوهش حاضر تلاش گردید تا اعتبار این دو فرضیه‌ی متعارض درخصوص کارکرد به‌هم‌پیوستگی‌بخش دین را به محک تجربه‌ی بزنیم و با واحد و سطح تحلیل قرار دادن «استان و ایران»، آن‌ها را با روش تطبیقی درون‌کشوری مورد آزمون تجربی قرار دهیم. نتایج این تحقیق نشان داد که فرضیه‌ی طرفداران تز سکولاریزاسیون (اینگلهارت ۲۰۲۰، ۲۰۲۱) نتوانست از آزمون تجربی سربلند خارج شود و همه‌ی شواهد بین‌استانی دلالت بر نادرستی این فرضیه داشت. لذا، می‌توان گفت این فرضیه‌ی

به منظور واری این شروط، همبستگی ساده متغیرهای مذکور باید مطلق نظر قرار گیرند. باری، پس از انجام تحلیل همبستگی مشخص گردید که ارتباط اولیه یا همبستگی مرتبه‌ی صفر متغیر دین با دو بُعد فوق‌الذکر یعنی بُعد ارزش‌های مشترک و بُعد هویت و تعلق مکانی به ترتیب معادل با $0/05$ و $0/80$ ($\text{sig} = 0/17$ و $\text{sig} = 0/25$) می‌باشد. از این رو، اگر گفته شود که ارتباط اولیه‌ی این متغیرها فاقد شرط شدت ارتباط و معناداری آماری بوده‌اند، سخن کاملاً دلالت‌آمیزی بیان شده است. همچنین، با مقایسه‌ی ارقام مربوط به همبستگی مرتبه‌ی صفر متغیرها با یافته‌های مربوط به ضرایب تفکیکی رگرسیون (بتاها) در جدول ۳ متوجه این نکته می‌شویم که با کنترل متغیر توسعه‌یافتگی، میزان ارتباط مثبت دین با هر یک از این دو بُعد به‌هم‌پیوستگی اجتماعی به جای کاهش، افزایش یافته (از همبستگی $0/05$ به $0/13$ برای بُعد اول و از همبستگی $0/17$ به $0/20$ در بُعد پنجم) که مغایرت کاملی با پیش‌بینی فرضیه‌ی دوم تحقیق داشته است.

همان‌طور که ملاحظه می‌شود، همه یافته‌های بین‌استانی با پیش‌بینی تجربی مدافعان نظریه‌ی سکولاریزاسیون مندرج در فرضیه‌ی دوم تحقیق ناسازگار بوده و برای مدعای اصلی استدلال آنان مبنی بر بی‌ارتباطی دین با به‌هم‌پیوستگی اجتماعی وقتی که توسعه‌یافتگی کنترل شود، دلالت ابطالی داشته است. در مقابل، کلیه یافته‌های تحقیق برای فرضیه‌ی اول این پژوهش حمایتی تجربی فراهم آورد مبنی بر آن که دین یک عامل محرک قوی در به‌هم‌پیوستگی اجتماعی در ایران است.

۵ نتیجه‌گیری

از دیرباز و به‌طور سنتی، جامعه‌شناسان در تشریح کارکردهای اجتماعی دین معمولاً از آن به‌عنوان عامل مهم به‌هم‌پیوستگی اجتماعی یاد نموده و دین را نهادی در خدمت یکپارچگی ساختار اجتماعی محسوب کرده‌اند. استدلال این دیدگاه رایج در جامعه‌شناسی آن بود که دین با درونی‌سازی

در پایان، ذکر این نکته لازم و ضروری به نظر می‌رسد که تحقیقات آتی بایستی با تمهید سنج‌های مستقیم برای اندازه‌گیری سطح سیستمی سازی دین در ایران که از اعتبار بیشتری برخوردار باشد؛ این حوزه‌ی مطالعاتی را ارتقا بخشند. در هر حال، اگر با تمسک به مفهوم‌سازی‌های متفاوت از دو سازی دین و به هم پیوستگی اجتماعی در تحقیقات آتی باز هم به همین یافته‌ها دست پیدا کنیم، اعتماد به نتایج بسیار بالا می‌رود. انجام تحقیقات دیگر با چارچوب‌های نظری بدیل و مفهوم‌سازی‌های متفاوت در سطوح تحلیلی مختلف، کیفیت تحلیل را ارتقا می‌بخشد و نور بیشتری بر شناخت چگونگی ارتباط دین و به هم پیوستگی اجتماعی در ایران می‌افکند.

عام که با کنترل سطح توسعه‌یافتگی، ارتباطی بین دین و به هم پیوستگی اجتماعی وجود نخواهد داشت، قابلیت کاربرد در ایران را ندارد. در مقابل، تمامی یافته‌های تحقیق در راستای پیش‌بینی فرضیه‌ی اول تحقیق بود و این فرضیه‌ی سنتی در جامعه‌شناسی را که دین محرک قوی برای به هم پیوستگی اجتماعی است، مورد تأیید تجربی قرار داد. از این رو، اگر گفته شود که در جامعه‌ی ایران و با ملحوظ داشتن واحد تحلیل استان، حتی پس از کنترل متغیر توسعه‌یافتگی و حذف اثر آن بر روی ارتباط دین با به هم پیوستگی اجتماعی، هنوز هم دین عامل مهمی در تقویت به هم پیوستگی اجتماعی است، سخن دلالت‌آمیزی بیان شده است.

منابع

- اسکیدمور، ویلیام (۱۳۷۲) *تفکر نظری در جامعه‌شناسی*، حاضری و دیگران، تهران، نشر سفیر.
- جانسون، چالمرز (۱۳۶۳) *تحول انقلابی*، حمید الیاسی، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- ترنر، جانانان (۱۳۷۳) *ساخت نظریه‌ی جامعه‌شناختی*، عبدالعلی لهسایی‌زاده، چاپ اول، تهران، انتشارات دانشگاه شیراز.
- دواس، دی.ای (۱۳۷۶) *پیمایش در تحقیقات اجتماعی*، هوشنگ نائی، چاپ اول، تهران، نشر نی.
- دورکیم، امیل (۱۳۷۸) *خودکشی*، نادر سالارزاده امیری، چاپ اول، تهران، انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.
- دورکیم، امیل (۱۳۸۳) *صور ابتدایی حیات دینی*، نادر سالارزاده امیری، انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.
- رابرتسون، یان (۱۳۷۲) *درآمدی بر جامعه*، حسین بهروان، چاپ اول، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی.
- کرایب، یان (۱۳۷۸) *نظریه‌ی اجتماعی مدرن*، عباس مخبر، چاپ اول، تهران، انتشارات آگه.
- صالحی، محمدجواد (۱۳۹۷) «رتبه‌بندی استان‌های کشور براساس شاخص‌های توسعه انسانی و سرمایه‌ی انسانی»، *فصل‌نامه‌ی پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی*، دوره‌ی ۲۴، شماره‌ی ۱، صص ۲۷ الی ۴۹.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۵۴) *بررسی‌های اسلامی*، به کوشش سید هادی خسروشاهی، انتشارات دارالتبلیغ اسلامی قم.
- لنسکی و لنسکی (۱۳۶۹) *سیر جوامع بشری*، ناصر موفقیان، تهران، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.

گزارش کشوری سنجش سرمایه‌ی اجتماعی کشور (۱۳۹۴) مرکز ملی رصد اجتماعی وزارت کشور و دفتر طرح‌های ملی پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

موج سوم پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (۱۳۹۵) دفتر طرح‌های ملی پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

وضعیت اجتماعی-فرهنگی و اخلاقی جامعه ایران (۱۳۹۵) دفتر طرح‌های ملی پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

لیویی، گونتر (۱۳۷۴) «انقلاب»، مندرج در کتاب: فرهنگ و دین، میرچا الیاده، مجموعه‌ی مترجمان، صص ۵۲۷-۵۱۸، طرح نو.

مطهری، مرتضی (۱۳۶۲) *تعلیم و تربیت در اسلام*، انتشارات الزهرا، چاپ اول، تهران.

مطهری، مرتضی (۱۳۶۴) *گفتارهای معنوی*، انتشارات صدرا، چاپ دوم، تهران.

دفتر مطالعات اقتصادی مرکز پژوهش‌های مجلس (۱۳۹۷) *خط فقر ایران در سال ۱۳۹۵ و مروری بر روش محاسبه‌ی آن*، گزارش شماره‌ی ۱۶۱۵۹، آذر ۱۳۹۷.

Alesina, Alberto & Eliana La Ferrara (2000) Participation in Heterogeneous Communities, *The Quarterly Journal of Economics*, 115 (3) 847-904.

Atkinson, Tony, Bea Cantillon, Eric Marlier & Brian Nolan (2002) *Social Indicators: The EU and Social Inclusion*, Oxford University Press.

Beauvais, C. & Jenson, J. (2002) *Social Cohesion: Updating the State of the Research*, Canadian Policy Research Networks, Ottawa, Canada.

Berger-Schmitt, R. (2002) Considering Social Cohesion in Quality of Life Assessments: Concept and Measurement, *Social Indicators Research*, 58, 403-428.

Bjarnason, T. (1998) Parents, religion and perceived social coherence: A Durkheimian framework of adolescent anomie, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 37 (4) 742-754.

Bohn, C. & Hahn, A. (2002) Patterns of inclusion and exclusion: Property, nation and religion, *Soziale Systeme*, 8 (1) 8-26.

Botterman, Sarah (2015) *An empirical multilevel study of the relation between community level social cohesion indicators and individual social capital in Flanders*, Department of Political Sciences, Katholieke University Leuven, Belgium.

Bruce, Steve (2002) *God Is Dead: Secularization in the West*, Oxford, Blackwell.

Bruce, Steve (2006) Secularization and the Impotence of Individualized Religion, *The Hedgehog Review: Critical Reflections on Contemporary Culture*, 8, 35-45.

Chan, Josef, Ho-Pong To, & Elaine Chan (2006) Reconsidering Social Cohesion: Developing a Definition and Analytical Framework for

- Empirical Research, *Social Indicators Research*, 75 (2) 273-302.
- Clock, Charles (1960) Religion and the Integration of Society, *Review of Religious Research*, 2 (2) 49-61.
- Coleman James (1956) Social Cleavage and Religious Conflict, *Social Issues*, 12 (3) 44-56.
- Easterly, W., Ritzen, J., & Woolcock, M. (2006) Social Cohesion, Institutions, & Growth, *Economics and Politics*, 18 (2) 103-120.
- Forrest, R. and A. Kearns (2001) Social Cohesion, Social Capital and the Neighborhood, *Urban Studies*, 38(12) 2125-2143.
- Halpern, D. (2005) *Social Capital*. Cambridge: Polity Press.
- Harell, A. & Stolle, D. (2011) Reconciling Diversity and Community? Defining Social Cohesion in Developed Democracies, In: M. Hooghe (Ed.) *Contemporary Theoretical Perspectives on the Study of Social Cohesion and Social Capital*, pp. 15-46.
- Hechter, Michael and Christine Horne (2003) *Theories of Social Order: A Reader*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Hechter, Michael (2018) Norms in the Evolution of Social Order, *Social Research: An International Quarterly*, 85 (1) 23-51.
- Hooghe, Marc (2011) Social Cohesion in Contemporary Societies: An Update of Theoretical Approaches, in: Marc Hooghe (Ed.) *Contemporary Theoretical Perspectives on the study of social cohesion and social capital*, pp: 7-14, Royal Academy of Belgium.
- Horton, Pual and chester Hunt (1984) *Sociology*, Sixth edition, McGraw-Hill Book Company.
- Inglehart, Ronald (2018) *Cultural Evolution: People's motivations are changing, and reshaping the world*, Cambridge University Press.
- Inglehart, Ronald (2020) Giving Up on God, *Foreign Affairs*, September/October, 110-118.
- Inglehart, Ronald (2021) *Religion's Sudden Decline*, Oxford University Press.
- Jagodzinski, W. (2009) *The impact of religion on values and behavior*, Working Paper European Values Study Group and World Values Survey Association.
- Jottier, D. & Heyndels, B. (2012) Does Social Capital Increase Political Accountability? An Empirical Test for Flemish Municipalities, *Public Choice*, 150, 731-744.
- Jupp, James & John Nieuwenhuysen (2007) *Social Cohesion in Australia*, Cambridge University Press.
- Kearns, A. & Forrest, R. (2000) Social Cohesion and multi-level urban governance, *Urban Studies*, 37 (5-6) 995-1017.
- Lockwood, D. (1999). Civic Integration and Social Cohesion, In: Gough & Olofsson (Eds.) *Capitalism and Social Cohesion: Essays on Exclusion and Integration*, pp. 63-84, New York: St. Marten's Press.
- Massey, D. (1991) The Political Place of Locality Studies, *Environment and Planning A*, 23 (2) 267-282.

- Maxwell, J. (1996) *Social Dimensions of Economic Growth*. Alberta: Eric John Hanson Memorial Lecture Series, Volume 8, University of Alberta.
- Merton, R.K. (1957) *Social Theory and Social Structure*, Glencoe: Free Press.
- Moody, J. and D. White (2003) 'Social cohesion and embeddedness: A hierarchical conception of social groups', *American Journal of Sociology*, 68, 103-127.
- Norris, Pippa, and Ronald Inglehart (2011) *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*, Cambridge University Press.
- Putnam, Robert (1993) *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, Robert (1994) Social Capital and Public Affairs, *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences*, 47 (8) 5-19.
- Putnam, Robert (2000) *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon and Schuster.
- Putnam, Robert (2001) Social Capital, Measurement and Consequences, *Canadian Journal of Policy Research*, 2 (1) 41-51.
- Rajulton, Fernando, Zenaida Ravanera & Roderic Beaujot (2007) Measuring Social Cohesion, *Social Indicators Research*, 80 (3) 461-492.
- Rosell, S.A. (1995) *Changing Maps: Governing in a World of Rapid Change*, Carleton University Press, Ottawa.
- Rupasingha, A., Goetz, S., & Freshwater, D. (2006) The Production of Social Capital in US Counties, *Journal of Socio-Economics*, 35 (1) 83-101.
- Sampson, Robert, Stephen Raudenbush & Felton Earls (1997) Neighborhoods and Violent Crime: A Multilevel Study of Collective Efficacy, *Science*, 277 (5328) 918-924.
- Schnabel Annette & Florian Groetsch (2014) In God we trust: the role of religion for cohesion and integration in current European societies, *Journal of Cultural and Political Sociology*, 1 (4) 375-398.
- Smidt, C. E. (2003) *Religion as social capital: Producing a common good*, Waco: Baylor University Press.
- Stark, Rodney and William Sims Bainbridge (1987) *A Theory of Religion*, New York, Peter Lang.
- Stark, Rodney (1996) Religion as context: Hellfire and delinquency one more time, *Sociology and Religion*, 57: 163-173.
- Stark, Rodney and Roger Finke (2000) *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*, University of California Press.
- Stolle, D. (1998) Bowling Together, Bowling Alone: The Development of Generalized Trust in Voluntary Associations. *Political Psychology*, 19 (3) 497-525.
- Turner, Bryan and Chris Rojek (2001) *Society and Culture: Principles of Scarcity and Solidarity*, SAGE Publications Ltd.
- Walesiak, Marek & Grazyna Dehnel (2020) The Measurement of Social Cohesion at Province Level in

Poland Using Metric and Interval-Valued Data, *Sustainability*, 12, 1-19.

Warner, Rob (2010) *Secularization and Its Discontents*, Continuum Press.

Wilson, Bryan (2003) *Salvation, Secularization & De-Moralization*,

In: Fenn, R. K. (Ed.) *The Blackwell Companion to the Sociology of Religion*. Oxford, Blackwell.

Yuval-Davis, N. (2010) *Intersectional politics of belongings*, London: Sage.

